

BOGMARKEDETS OG LÆSNINGENS HISTORIE

CA. 1500–1700

I NYERE EUROPÆISK FORSKNING

EN INTRODUKTION

AF

CHARLOTTE APPEL

Begreberne „histoire du livre“, „Geschichte des Buchwesens“ og „History of the book“ har i vore nabolande fået en betydning, der adskiller sig væsentligt fra det indhold, vi herhjemme plejer at lægge i det tilsyneladende enkle ord ‘*boghistorie*’.¹⁾ Som det vil fremgå af de følgende sider, har man specielt i Frankrig udviklet en forskningsretning, der anskuer bogen som udgangs- eller omdrejningspunkt for brede social-, kultur- og mentalitetshistoriske studier. Denne nye boghistorie kom til fuld udfoldelse i løbet af 1970erne og 80erne og har i stigende grad sat sit præg på udviklingen i andre europæiske lande, bl.a. Storbritannien, Tyskland og Nederlandene.

Inden for de sidste 10–15 år kan man derfor også finde de første artikler, der forsøger at give et historiografisk overblik over vigtige boghistoriske arbejder.²⁾ Nye tidsskrifter er blevet grundlagt, og to bog-

(1) En oversigt, der illustrerer de boghistoriske forskningstraditioner her i landet, er Ingrid Ilsøe: Litteratur om dansk bogvæsen trykt 1950–1990. Tryk, bind og boghandel ca. 1482–1920, i: *Fund og Forskning* XXXI, 1992, s.143–98.

(2) R. Darnton: What is the history of books? *Daedalus* 111 n.3, 1982, s.65–83, er stadig den mest generelle oversigt. – Med vægt på 1700-tallet, men reelt bredere, er Han Brouwer: Randon het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen, i: *Documentatieblad 18e eeuw* XX,1 1988, s.51–120. For oversigter over de enkelte landes historiografi, se nedenfor.

historiske bibliografier har set dagens lys: „Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries“ (ABHB) og „Bibliographie des Buch- und Bibliothekswesens“ (BBB).³⁾ ABHB tilstræber at dække emnet globalt, mens BBB omhandler europæisk boghistorie med hovedvægt på de tysksprogede områder. Derudover adskiller de sig bl.a. ved, at ABHB efter en første grov inddeling i tolv hovedemner opererer med en national og dernæst en kronologisk opdeling, mens BBB benytter en mere finmasket systematisk disposition, sådan at man kan gå direkte til specielle emner såsom træsnit eller dedikationer. Til gengæld er bidrag fra forskellige lande her blandet mellem hinanden. Allerede et flygtigt blik i disse bibliografier vil gøre det klart, at der er tale om et omfattende forskningsområde og et område i stadig vækst.

Følgende oversigt er alene tænkt som en introduktion til nyere boghistorie i Frankrig, Storbritannien, Tyskland og Nederlandene.⁴⁾ Vægten vil blive lagt på en præsentation af vigtige tilgangsvinkler, emneområder og metoder, og omtalen af enkelte værker og forfatterskaber vil derfor nødvendigvis blive meget selektiv. Udvalget beror på den litteratur, der er blevet gennemgået i forbindelse med forberedelsen af en licentiatafhandling om dansk boghistorie. Det har bl.a. betydet, at interessen koncentrerer sig om de bidrag, der behandler bøger og læsning hos den brede befolkning (frem for hos samfundseliten), og at det kronologiske tyngdepunkt vil ligge i 1500- og 1600-tallet.⁵⁾

Efter en kort indledende karakteristik af nogle centrale målsætninger og metoder i den ny „histoire du livre“ vil jeg gennemgå væsentlige forskningsbidrag fra de enkelte lande. For selvom mange boghistorikere netop har slået til lyd for nødvendigheden af en tværnational og komparativ boghistorie, er situationen stadig den, at forskningen primært bevæger sig inden for det nationale rum.

(3) Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries 1970-, The Hague-Boston-London 1973-. Bibliographie des Buch- und Bibliothekswesens 1980-, Bad Iburg 1981-. ABHB registrerer artikler fra ca. fem gange så mange tidsskrifter som BBB, men er til gengæld mere selektiv i sit udvalg af boghistorisk relevante titler. For året 1989 medtog ABHB 3899 titler, BBB 6535. - Tidsskrifter omtales nedenfor under de enkelte lande.

(4) Med få undtagelser findes den benyttede litteratur på Det kongelige Bibliotek. - Amerikanske bidrag vil alene blive omtalt, for så vidt de omhandler boghistorie i de nævnte europæiske lande.

(5) Afhandlingens arbejdstitel er: Bogmarked og læsning i Danmark ca. 1540-1660. Den forventes at foreligge i foråret 1994.

Den nye boghistorie

Den amerikanske historiker Robert Darnton har gennem adskillige år arbejdet med fransk boghistorie i 1700-tallet og kan på mange måder betragtes som talsmand for den franske tradition. Den model for boghistorisk forskning (se ill. s.188), som han præsenterede i en artikel fra 1982, afspejler derfor i vidt omfang de generelle strømninger, der gjorde sig gældende i Frankrig ved 1980ernes begyndelse. Darntons hovedpointe er, at mange boghistorikere reelt har skåret et enkelt led af kommunikationskredsløbet ud for derefter at analysere det med specialiserede redskaber, sådan som man f.eks. har studeret bogtryk ved hjælp af analytisk bibliografi:

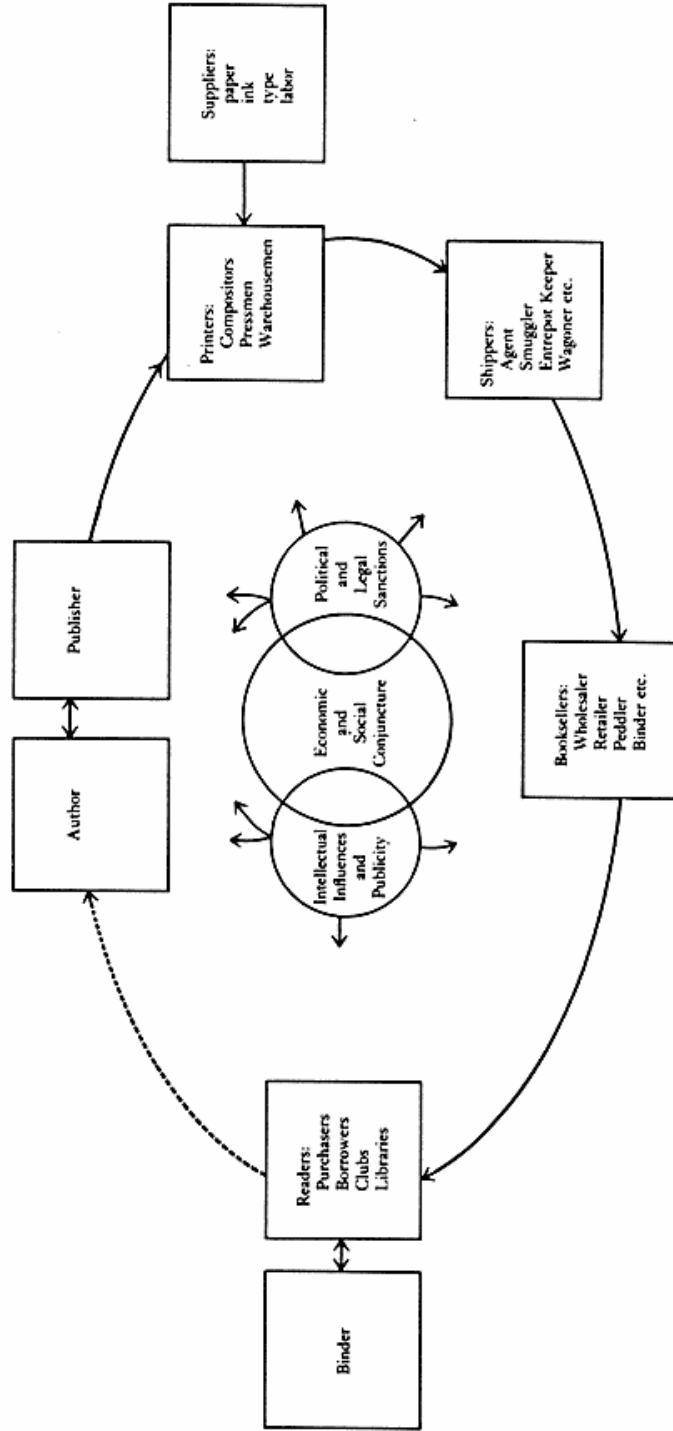
„But the parts do not take on their full significance unless they are related to the whole, and some holistic view of the book as a means of communication seems necessary if book history is to avoid being fragmented into esoteric specializations, cut off from each other by arcane techniques and mutual misunderstanding“.⁶⁾

Helhed og kredsløb er således to vigtige nøgleord, kommunikation et tredje. Karakteristisk for den nye boghistorie er, at bogen betragtes som et medium, som bærer af kommunikation. Derfor bruges ordet „bog“ reelt som fællesbetegnelse for det skrevne eller (især) trykte medium, uanset om det drejer sig om etbladstryk eller bibles i folioformat. Og det er netop som kommunikationsmiddel, at bogens historie kan få sin vigtige kulturhistoriske betydning. Som det siden vil fremgå, spillede det trykte medium en afgørende rolle i mange af de politiske, religiøse, bevidsthedsmæssige og kulturelle transformationsprocesser, der kendetegnede det tidlig-moderne Europa.

Derudover kan boghistorie betragtes som et vigtigt kulturhistorisk 'redskabsfag' i den forstand, at andre – historikere, teologer eller litteraturhistorikere – der udnytter fortidens trykte tekster, nødvendigvis må forholde sig til sådanne teksters fysiske eksistens. Hvordan var de blevet til? Hvem kunne på det pågældende tidspunkt læse dem? Osv.

I Darntons 'model' er det mennesker, formidlere af bogen på dens vej fra forfatter til læser, der bestemmer de forskellige faser: forfatter – forlægger – trykker – transportør – boghandler – læser. Herved beskrives fint kommunikationskredsløbets aktører, men Darnton kommer samtidig til at give et indtryk af, at det, der formidles fra forfatter til læser, er én og samme ting. Dette forhold er på overbevisende måde taget op til

(6) Darnton (note 2) s.67.

Robert Darnton's model af kommunikationskredsløbet, se s. 189 og note 2

diskussion af den franske historiker Roger Chartier, som vi siden skal vende tilbage til. Idet han først påpeger, hvordan henholdsvis strukturalister og receptionshistorikere for ensidigt lægger sig fast på hver sin pol i litteraturvidenskabens klassiske modstilling mellem tekst og læser, viser han videre, hvordan der faktisk er tale om tre poler:

„As an American bibliographer justly observed, ‘whatever they may do, authors do *not* write books. Books are not written at all. They are manufactured’... Thus a sorting out of two types of apparatus becomes necessary, between those entailed by the putting into text, the strategies of writing, the intentions of the ‘author’, and those resulting from the manufacture of the book or publication, produced by editorial decision or through workshop procedures, which are aimed at readers or readings that may not be at all like those the author intended.... Restoration of this true complexity requires consideration of the close-knit relationship among three poles: the text itself, the object that conveys the text, and the act that grasps it“.⁷⁾

Hermed beskriver Chartier kort og godt boghistoriens betydning og uomgængelighed. I en oversigtsartikel om den franske forskning har han demonstreret, hvordan boghistorien i løbet af de sidste 20–30 år har forskudt tyngdepunktet fra oprindeligt at have været selve bogens historie til at blive bogudgivelsens historie (*histoire de l'édition*), dvs. bogproduktionens og bogmarkedets historie, og senest har udviklet sig til at blive primært læsningens historie. Hvordan dette er sket, skal følgende afsnit give et indtryk af.⁸⁾

„*Histoire du Livre*“ – Fransk boghistorie

Begyndelsen: L'Apparition du Livre. I 1958 udkom et værk, der med god grund er blevet betegnet som den egentlige begyndelse til moderne fransk boghistorie. Forfatterne til „*L'Apparition du Livre*“ var Lucien Febvre, en af den såkaldte *Annales*-skoles førende skikkelser, og hans yngre kollega Henri-Jean Martin.⁹⁾ Febvre havde allerede i 1930erne,

(7) R. Chartier: *Texts, printing, readings*, i: Lynn Hunt (udg): *The new cultural history*, Berkeley 1989, s.155–75, citat s.161.

(8) R. Chartier: *Frenchness in the History of the Book: From the History of Publishing to the History of Reading*, i: *Proceedings of the American Antiquarian Society* 97, 1987, s.299–329.

(9) L. Febvre & H.-J. Martin: *L'Apparition du livre (L'Évolution de l'Humanité XLIX)*, Paris 1958. Oversat til: *The Coming of The Book. The Impact of Printing 1450–1800*, London 1976.

under indflydelse af bl.a. Henri Berr, lanceret ideen om at skrive et bind om bogens historie i serien „L'Évolution de l'Humanité“. Dets formål skulle være at sætte emnets økonomiske aspekter i centrum og at studere bogen som et industrielt og merkantilt produkt for derved at karakterisere bogtrykkets betydning for ikke bare samfundets produktion, men også for hele civilisationen.¹⁰⁾

Den over femhundrede sider store bog, der for hovedpartens vedkommende blev skrevet af Martin, levede til fulde op til denne målsætning og præsenterede dermed et nyt interesseområde for det, der var Annales-skolens arbejdsfelt: økonomisk og social historie med særlig interesse for samfundsstrukturerne og deres udvikling over længere tidsrum. Ønsket om at beskrive bogmarkedets strukturer, at kvantificere dets omfang (antal trykkere og boghandlere, antal udgivelser, oplagstal m.v.) samt at sætte udviklingen i forhold til de generelle økonomiske konjunkturer løb som en rød tråd gennem fremstillingen.

Det uhyre differentierede marked trådte på denne baggrund klart frem: Det gjaldt de store centre Paris og Lyon over for relativt mindre provinsbyer samt billedet af de store boghandler-forlæggere, der ved at tage mindre trykkere i deres tjeneste stillede sig i spidsen for et kompliceret hierarki, hvor også utallige små og mellemstore forhandlere samt omvandrende kræmmere fandt deres plads. Blandt andre vigtige resultater kan nævnes belystningen af, hvorfor oplagstallene i såvel 1500- som 1600-tallet holdt sig påfaldende konstante, mellem ca. 1000 og 2000, – et tal, der i forhold til den anslåede udbredelse af forskellige kendte og populære tekster synes meget lavt. Martin demonstrerede imidlertid, hvorfor større oplag udgjorde en betydelig økonomisk risiko. Antallet af potentielle købere i den enkelte by var ikke stort. Der var konstant fare for, at andre bogtrykkere samtidig eller kort efter ville få den samme, men måske billigere (pirat)udgave på markedet. Endelig var der de stadige vanskeligheder og farer ved transport: Utallige sendinger blev beskadiget, stjålet eller – efter skærpselsen af censuren i 1534 og igen i

(10) Se Wallace Kirsop: *Literary History and Book Trade History: The Lessons of L'Apparition du Livre*, i: *Australian Journal of French Studies* 16, 1979, s.488–535. Kirsop giver i artiklen en udførlig gennemgang af værkets forhistorie og de institutionelle rammer omkring de følgende to årtiers forskning i Frankrig. – Se desuden R. Chartier & D. Roche: *Le Livre. Un changement de perspective*, i: Jacques le Goff & Pierre Nora (udg): *Faire de l'Histoire*, vol. 3, Paris 1974, s.115–36. – Raymond Birn: *Livre et Société after ten years: Formation of a discipline*, i: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 151, 1976, s.287–312.

1563 – beslaglagt. De store omkostninger til navnlig papir sammenholdt med den langsomme og ofte upålidelige afsætning måtte gøre små oplag til det økonomisk mest rationelle. Hvor handelen gik godt, fulgte så til gengæld hurtigt oplag på oplag.¹¹⁾

I forhold til senere værker er kapitlerne i „L'Apparition du Livre“ om bogen som bærer af kommunikation og derved som kulturforandrende faktor mindre overbevisende. Og læsningen som dimension, såvel spørgsmålet om basal læsefærdighed som spørgsmålet om lektur, berøres kun sporadisk. Det kan vi konstatere i dag, takket være den videre forskning, som ikke mindst Febvre og Martin var med til at sætte i gang.

Bogmarkedet og bogbesiddelsen. I de følgende tyve år er det muligt at skelne mellem to hovedtendenser i fransk boghistorisk forskning. Den første var i udpræget grad præget af „L'Apparition du Livre“ og de generelle strømninger i 1950ernes og 60ernes Annales-skole. Det gjaldt interessen for bogbranchens økonomiske og sociale strukturer og dermed for kvantificerbart, serielt kildemateriale. Den anden strømning havde modsætningen mellem folke- og elitekultur som sit overordnede tema og beskæftigede sig konkret med det såkaldte „blå bibliotek“ (se videre s.193).

Henri-Jean Martin leverede selv flere væsentlige bidrag inden for det førstnævnte arbejdsfelt, ikke mindst med storværket om det parisiske bogmarked i 1600-tallet.¹²⁾ Udover de store bibliotekers samlinger udnyttede han især centralmagtens registrering af privilegier, idet der efter 1563 principielt havde været krav om, at alle bogudgivelser skulle forhåndsgodkendes. Martins mål var på denne måde at skildre det samlede bogudbud og dette udbuds sammensætning m.h.t. genre og sprog. Andre historikere har siden anvendt tilsvarende materiale, f.eks. François Furet, der for 1700-tallets vedkommende har analyseret de registrerede tryk fra hele Frankrig og dermed har kunnet udbygge Martins billede af en stadig stigende udbudskurve, en tendens til at latinen viger for folkesproget og til at teologien, der i 1600-tallet endnu tegnede sig for ca. 50% af det samlede udbud, i løbet af 1700-tallet bliver reduceret til en andel på ca.10%.¹³⁾

(11) Se Febvre & Martin (note 9) s.326–41.

(12) H.-J. Martin: Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701), Genève 1969. En bibliografi over Martins imponerende produktion findes i H.-J. Martin: Le livre français sous l'Ancien Régime, Paris 1987, der er en samling af 15 af hans betydeligste afhandlinger.

(13) François Furet: La „Librairie“ du royaume de France au XVIIIe siècle (Livre et société dans la France du XVIIIe siècle), Paris-La Haye 1965.

Der har imidlertid udsprunget sig en større diskussion om det omtalte materiales anvendelighed.¹⁴⁾ Et af de afgørende kritikpunkter har været, at den store uofficielle undergrundsproduktion derved overses: I mange franske provinsbyer blev store mængder (af navnlig billig, populær og religiøs!) litteratur trykt og videreforhandlet, og i udlandet, specielt i Schweiz og Nederlandene, blev der produceret betydelige mængder af fransk litteratur beregnet på eksport. Man har anslået, at hver anden franske bog, der blev solgt i Frankrig i 1700-tallets sidste halvdel, var produceret udenlands, og forholdet var næppe anderledes tidligere!¹⁵⁾

En anden vigtig kildegruppe, som Martin gjorde brug af, var skifter, „inventaires après décès“, der lod ham få indblik i fordelingen af bogbestande i parisiske hjem. Flere andre undersøgelser fulgte i samme fodspor, berømt nok Albert Labarres imponerende studie over forholdene i 1500-tallets Amiens, hvorfra 4442 skifter blev gennemgået. I 887 tilfælde var der registreret bøger, og Labarre satte fordelingen af antal og genrer (i de tilfælde hvor de enkelte bøger kunne identificeres) i relation til byens sociale (erhvervsmæssige) og økonomiske hierarkier.¹⁶⁾ Også i dette tilfælde har den metodiske debat været omfattende. Ud over skifternes indbyggede skævhed til fordel for de formuende dele af befolkningen har kritikere især hæftet sig ved, at det måtte være bøger af værdi, der i sagens natur blev registreret, og at billigere tryksager, såsom 'folkebøger' og flyveblade, derfor ikke ville figurere i skifterne. Med andre ord behøvede fraværet af registrerede bøger ikke reelt at være ensbetydende med fraværet af læsemateriale i den pågældende husstand.¹⁷⁾

(14) Væsentlig kritik er fremført af bl.a. R. Darnton: *Reading, Writing and Publishing in Eighteenth-Century France. A Case Study in the Sociology of Literature*, i: *Daedalus* 100 n.1, 1971, s.214-56.

(15) Se Chartier (note 8). Litteraturen om illegal bogproduktion og salg har hidtil koncentreret sig om 1700-tallet. Se dog bl.a. Claude Lannette-Claverie: *Les Tours des France des imprimeurs et libraires à la fin du XVIIe siècle*, i: *Revue française d'histoire du livre*, n.6, 1973, s.253-79.

(16) A. Labarre: *Le Livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès 1503-1576*, Paris 1971. – En anden af de betydeligste forskere inden for dette felt, Quéniart, har primært beskæftiget sig med 1700-tallet, i bl.a. Jean Quéniart: *Culture et Société dans la France de l'Ouest au XVIIIe siècle*, I-II, Lille 1977. – Se også f.eks. Philip Benedict: *Bibliothèques protestantes et catholiques à Metz au XVIIe siècle*, i: *Annales ESC* 40, 1985, s.343-70, der dokumenterer et markant sammenfald mellem stor bogbesiddelse og protestantisk tro.

(17) For den – internationale – metodiske diskussion, se bidragene til B. Vogler (udg):

En tredje væsentlig kategori udgjordes af regnskabsmateriale m.v. fra bogbranchens folk. Igen står et af Martins værker som klassiker, nemlig hans og M. Lecocqs skildring af Grenoble-boghandleren Nicolas, hvis fortegnelser over, hvem der betalte hvad for hvilke bøger, bliver udnyttet på mesterlig vis.¹⁸⁾ Såvel mere som mindre betydelige bogtrykkere, forlægger-boghandlere og bogbinder-boghandlere er siden 1960erne blevet studeret nærmere.¹⁹⁾ På denne måde er der blevet skabt en frugtbar baggrund for komparative studier på tværs af tid og rum.²⁰⁾

Ganske rammende har Roger Chartier betegnet denne retning inden for forskningen som dels bogbranchens socialhistorie, dels „the history of the unequal distribution of printed matter in society“, hvor bogverdenes forhold sættes i relation til samfundets strukturer og hierarkier generelt.²¹⁾

Det blå bibliotek og det franske folk. Den anden hovedstrømning i fransk boghistorie i 1960erne og 70erne var påvirket af den voksende interesse for folkelige mentaliteter, der i disse år prægede dele af Annales-skolen.²²⁾ Konkret var der især tale om studier i det såkaldte blå bibliotek, „la bibliothèque bleue de Troyes“. Disse små, billige, blåt indbundne

Les Actes notariés, Strasbourg 1979 (især J. Quéniart: L'Utilisation des inventaires en histoire socio-culturelle). – Ad van der Woude & Anton Schuurman (udg): Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development, Wageningen 1980. Se endvidere her note 75, 114 og 127.

(18) H.-J. Martin & M. Lecocq: Livres et lecteurs à Grenoble: Les registres du libraire Nicolas (1645–68), Genève 1977.

(19) Se f.eks. Annie Parent: Les métiers du livre à Paris au XVIe siècle (1535–60), Genève 1974. – René Fédou et al. (udg): Cinq études lyonnaises, Histoire et civilisation du livre 1, Genève 1966. – R. Chartier et al. (udg): Nouvelles études lyonnaises, Histoire et civilisation du livre 2, Genève 1969. – Jacques Billiourd: Le Livre en Provence du XVIe au XVIIIe siècle, Marseille 1962.

(20) For sådanne komparative studier, se H.-J. Martin: Publishing Conditions and Strategies in Ancien Régime France, i: Kenneth E. Carpenter (udg): Books and Society in History. Papers of the Association of Colleges and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June 1980 Boston Mass., New York 1983, s.43–68, hvor der gives videre henvisninger til artikler og monografier på området.

(21) Chartier (note 8) s.303–04.

(22) Om interessen for mentaliteter og folkekultur inden for Annales-skolen generelt, se f.eks. Stuart Clark: French Historians and Early Modern Popular Culture, i: Past and Present 100, 1983, s.62–99.

bøger, der primært blev produceret i byen Troyes, spændte emnemæssigt lige fra almanakker og slyngelhistorier til gamle ridderromaner og opbyggelig litteratur. Med kræmmere spredtes de ud over hele landet. Produktionen indledtes ved begyndelsen af 1600-tallet og tiltog i løbet af dette og det følgende århundrede.

Bag det første vægtige bidrag stod endnu en Lucien Febvre-elev, nemlig Robert Mandrou.²³⁾ Mandrou interesserede sig for kultur og mentaliteter, men, påpegede han, i langt de fleste tilfælde havde historikerne hidtil, bevidst eller ubevidst, sat elitens kultur lig med *kulturen*. En måde, hvorpå man kunne nærme sig folkekulturen og den folkelige mentalitet, var gennem studiet af den folkelige litteratur: „Kolportagebiblioteket og dets kerne, det blå bibliotek fra Troyes, udgør sikkert den største helhed af informationer, som vi i øjeblikket råder over for at prøve at forestille os det, der kunne have været denne folkelige kultur under l’Ancien Régime“.²⁴⁾

Hovedparten af undersøgelsen bestod i en analyse af centrale temaer i udvalgte blå bøger og dermed altså – ifølge Mandrous tolkning – af centrale temaer i også den folkelige kultur og forestillingsverden. Samtidig var det dog hans opfattelse, at bøgerne måtte have virket passiverende og fremmedgørende og dermed reelt havde været et våben i hænderne på samfundets magteliter.

Dette sidste synspunkt blev siden gentaget og skærpet af Robert Muchembled i hans store syntese om elite- og folkekultur.²⁵⁾ Det blå bibliotek var for Muchembled ikke på nogen måde udtryk for en speciel folkekultur. Tværtimod var det produceret *til* folket på en sådan måde, at det var en afgørende faktor i den proces, der langsomt kvalte en ældre

(23) R. Mandrou: *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*. La Bibliothèque Bleue de Troyes, Paris 1964. Se desuden samme: *Culture populaire et savante: Rapports et contacts*, i: Jacques Beauroy et al. (udg): *The Wolf and the Lamb. Popular Culture in France*, Stanford 1977, s.17–38.

(24) Mandrou (note 23) s.13. Man har talt om, at Mandrou og hans kolleger i 1960erne stod for „den anden genopdagelse“ af det blå bibliotek. Den første markeredes af Charles Nisard: *Histoire des livres populaires, ou de la littérature de colportage*, Paris 1864. – Se hertil R. Birn: *Deconstructing Popular Culture. The Bibliothèque bleue and its Historians*, *Australian Journal of French Studies* 23, 1986, s.31–47. – Desuden Henrik Horstbøll: *Verdens Billeder: Den sorte kunst og de blå bøger fra Troyes*, i: *Det skrevne ord i Historien*, *Den Jyske Historiker* 37, Århus 1986, s.39–78.

(25) R. Muchembled: *Culture Populaire et Culture des Élités dans la France Moderne (XVe – XVIIIe siècles)*, Paris 1978. Oversat til: *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750*, London 1985.

Das edle
Fisch-Büchlein

Das ist:

Ein sehr nützlicher Bericht/ von
der Fischerey überaus grosser Nutzbar-
keit; von der Fische Natur und Eigenschafft;
item / wie sie bequemlich zu fahen / und zu wel-
cher Zeit man sie am besten halte / und
von andern mehr derglei-
chen.

*Nagel
Wolfgang*

Ganz neu an Tag gegeben,

Små nyttige „gør-det-selv-bøger“, som denne tyske fiskebog, blev populære i alle lande. Bogen består af en række korte kapitler, der fortæller om fiskenes natur, hvor de forskellige arter findes, hvordan man tilbereder dem, og hvordan man bedst fanger dem. Små træsnit illustrerer fangst med net, ruser, fiskestang og snøre – og hvordan man bærer sig ad med de bare næver. Bogen er trykt i Nürnberg, „ganz neu an Tag“, som der står på titelbladet. Ud fra bagsidens oplysning om, at den sælges hos Johann Andreas Endter og Wolfgang der Jüngerer arvinger, kan tidspunktet dog indkredses til mellem

1655 og 1670

folkekultur og i stedet skabte en ny massekultur, der var gennemsyret af den franske stats og kirkes hegemoni-forsøg. Selvom Muchembleds værk generelt kan siges at have virket overordentlig inspirerende på forskningen, så har hans synspunkter omkring det blå bibliotek dog ikke vundet genklang. Ikke blot har man kunnet sætte spørgsmålstegn ved, om akkulturationsprocessen lykkedes i det omfang, Muchembled hævder. Den måske mest iøjnefaldende svaghed er – som hos Mandrou – at selve tilblivelsen, brugen og dermed forståelsen af det blå bibliotek og dets budskaber ikke undersøges nærmere.

Blandt de vigtigste navne må derudover fremhæves Geneviève Bollème, hvis arbejder om det blå bibliotek og specielt de folkelige almanakker i hovedsagen er af deskriptiv karakter. Hendes grundholdning til den folkelige litteratur adskiller sig dog væsentligt fra den, vi mødte hos Mandrou og Muchembled. Bollème understreger f.eks. hyppigt disse bøgers frigørende karakter som en form for tidlige „gør-det-selv-bøger“, dvs. bøger der uafhængigt af samfundets autoriteter gav deres læsere opskriften på forskellige færdigheder, ligefra helbredelse af diverse sygdomme til succes i fiskeri.²⁶⁾

En historiker, der også arbejder med emnet folke- og elitekultur, men som på konstruktiv vis har været med til at forene de to hidtil omtalte tendenser i fransk bogforskning, er amerikaneren Natalie Zemon Davis. I en række afhandlinger om det tidlig-moderne Frankrig, optræder bogtryk, bogmarked, propaganda og læsning som gennemgående temaer.²⁷⁾ I forhold til Mandrou er det Davis' hovedpointe, at bogtrykket og dets indhold ikke kan løsrives fra sin samfundsmæssige kontekst, dvs. den sammenhæng hvori bøger, småtryk og flyveblade bliver produceret, læst og forstået:

„Thus we can best understand the connections between printing and the people if we do two things: first, if we supplement thematic analysis of texts with evidence about audiences that can provide context for the

(26) G. Bollème: *Littérature populaire et littérature de colportage au 18e siècle (Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle)*, Paris 1965. – Samme: *La Bibliothèque bleue. Littérature populaire en France du XVIIe au XIXe siècle*, Paris 1971. – Samme: *Les Almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1969. – Se desuden J.-L. Marais: *Littérature et culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. Responses et questions*, i: *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 1980, s.65–105. – En bibliografisk oversigt findes hos Alfred Morin: *Catalogue descriptif de la Bibliothèque bleue de Troyes (Almanachs exclus)*, *Histoire et civilisation du livre* 7, Genève 1974.

(27) N.Z. Davis: *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford 1975, især kapitlerne „Printing and the People“ og „Strikes and Salvation at Lyon“.

meaning and uses of books; second, if we consider a printed book not merely as a source of ideas and images, but as a carrier of relationships“.²⁸⁾

Blandt andre vigtige overvejelser må fremhæves hendes påpegning af en betydelig forskel mellem forholdene i de franske landområder (hvor hun kunne påvise en tilsyneladende kun meget begrænset brug af det trykte – og skrevne – ord) og forholdene i byerne (konkret især Lyon), hvor læsning syntes at have fået en betragtelig udbredelse allerede i 1500-tallet. Davis' konklusion var, at *le menu peuple* ikke var passive modtagere af den ny type kommunikation, men at de tværtimod var „active users and interpreters of the printed books ...“.²⁹⁾

Roger Chartier og læsningens historie. Blandt 1980ernes toneangivende franske boghistorikere indtager Roger Chartier en særlig position. I sin omfattende produktion, der rummer såvel metodiske og teoretiske afhandlinger som vægtige monografier og bidrag til samleværker, har han på én gang videreudviklet de traditioner, der hidtil er blevet beskrevet, og samtidig været med til at give boghistorien en ny drejning i retning af 'læsningens historie'.³⁰⁾ Følgende centrale temaer fra forfatterskabet fortjener at blive fremhævet:

Chartier har som en svaghed ved megen fransk boghistorie vist, at den reelt har begrænset sig til ydre, kvantificerbare forhold. Oplagstal og antallet af private bogsamlinger siger i virkeligheden meget lidt om, hvordan bøgerne blev brugt, ligesom undersøgelser af basal læsefærdighed kun fortæller os om muligheder for udnyttelse af denne kunnen. Derfor bliver det bydende nødvendigt at undersøge den konkrete 'bogbrug': Det vil i første række sige læsningen, men også f.eks. prestigevær-

(28) Davis (note 27) s.192.

(29) Davis (note 27) s.225. Et lignende synspunkt kommer til udtryk i H.-J. Martins nu klassiske afhandling *Culture écrite et culture orale. Culture savante et culture populaire*, i: *Journal des savants*, 1975, s.235–284, genoptrykt i H.-J. Martin 1987 (note 12) s.149–86.

(30) Blandt de væsentligste værker er R. Chartier & D. Roche: *L'Histoire quantitative du livre*, *Revue française d'histoire du livre* 7, 1977, s.477–501. – R. Chartier (udg): *Pratiques de la lecture*, Paris 1985. – Samme: *Les Pratiques de l'écrit*, i: Philippe Ariès & Georges Duby (udg): *Histoire de la Vie privée*, vol.3, Paris 1986, s.112–61. – Samme (udg): *Les Usages de l'Imprimé (XVe-XIXe siècle)*, Paris 1987. – Samme: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Paris 1987. – Samme: *Leisure and Sociability. Reading Aloud in Early Modern Europe*, i: Susan Zimmerman & Ronald F.E. Weissman (udg): *Urban Life in the Renaissance*, Newark 1989, s.103–20.

di og magisk brug, dvs. udnyttelsen af en bog som bibelen eller katekismen til velsignelser og besværgelser. Chartier har her tydeligvis ladet sig inspirere af angelsaksisk og tysk forskning.³¹⁾ Væsentlige faktorer i bestemmelsen af forskellige former for læsning er den stille læsning over for højtlesningen, privat læsning (f.eks. i familien) over for offentlig (f.eks. ved nyhedsformidling på markedet), og den lærde eller elitære læsning over for den folkelige. Dertil kommer det centrale samspil mellem mundtlige og skriftlige/trykte udtryksformer og mellem disse og handlinger.³²⁾

For at kunne undersøge disse læseformer i praksis mener Chartier, det er nødvendigt at forlade et overordnet generaliseringsniveau. Konkret har han ofte udvalgt bestemte bøger eller genrer for nærmere at forfølge deres tilblivelse, salg og anvendelse i forskellige samfundsgrupper i forskellige situationer. Det har ført til analyser af bl.a. dødsforberedelses-litteraturen, tidebøger, de særlige slyngel- eller udskuds-historier („figures de la Gueuserie“), og sidst men ikke mindst de blå bøger fra Troyes.

Chartier sætter derved fingeren på endnu en svaghed i den hidtidige franske forskning. Nemlig at den kun i ringe omfang har beskæftiget sig med bøgerne som fysiske objekter. Analytisk bibliografi, som man længe har kendt det i England (og herhjemme), har ikke stået centralt i den franske tradition. Men netop bøgernes konkrete fysiske fremtræden og tilrettelæggelse får stor betydning for Chartiers analyser. Således har hans studier af det blå bibliotek demonstreret, at det ikke er disse teksters indhold, der udgør noget særegent. Der var i stort set alle tilfælde tale om genudgivelser af tekster, der tidligere havde været publiceret i andre sammenhænge. Såvel gamle middelalderlige ridderromaner som ganske nyudkomne „best-sellers“ blev optaget i det blå bibliotek. Det fælles og det „folkelige“ lå i en speciel „forlags-formular“, en særlig recept for udgivelse af billige bøger, så de egnede sig til et massepublikum. Hvordan teksterne blev forkortet, opdelt i mindre episoder med store overskrifter osv. kan ikke gengives her. Men det er denne indsigt, der har ført Chartier videre til de i indledningen omtalte overvejelser om bogudgivelsen som medium og som en særlig instans mellem forfatter og læser.³³⁾

I sine case-studies er Chartier gået nærmere ind på forskellene mel-

(31) Se videre her s.209ff og s.220f.

(32) Se f.eks. Chartier (note 8) s.322ff.

(33) Chartier: Lectures 1987 (note 30) s.259ff.

lem læsningen i by og på land. Her bekræfter han Natalie Davis' opfattelse af det trykte mediums hurtige udbredelse i byerne. Men han understreger samtidig, at forholdet til det skrevne ord frem til ca. 1660 kun i ringe grad havde med bøger at gøre. Den „typografiske akkulturation“ af den franske bybefolkning byggede på mere beskedne og forgængelige materialer: Småskrifter, pamfletter og flyveblade.³⁴⁾ Med dette resultat sættes der et markant og kritisk spørgsmålstegn ved de førnævnte undersøgelser af registrerede bøger i inventarer.

Chartier understreger ofte, at hans studier har ført frem til et brud med den tidligere forsknings begrebspar elite- og folkekultur. I analysen af de forskellige bogtrykgenrer har det nemlig været andre modsætninger, der ofte er faldet i øjnene: Mellem by og land, mellem mænd og kvinder, katolikker og protestanter, forskellige generationer, håndværk og fag, regioner og nabolistrikter.³⁵⁾ Man kan dog ligesåvel sige, at Chartier har bidraget til en tiltrængt nuancering og differentiering af det klassiske begrebspar. Udviklingen mod en adskillelse af elite- og folkekultur var en langvarig proces, der i 1500-tallet og første halvdel af 1600-tallet blot var ved sin begyndelse. Chartiers påvisning af, at høj som lav var fælles om meget af den såkaldte „folkelige litteratur“ ved periodens begyndelse, mens eliten samtidig havde sin egen, specielle, ofte fremmedsprogede (latinske) litteratur, falder således fint i tråd med bl.a. Peter Burkes tidligere undersøgelser.³⁶⁾ Men bedre end nogen anden har Chartier kunnet vise, hvordan bøgerne i høj grad var med til at repræsentere og skabe kulturelle skel, idet de – alt efter form og indhold – fungerede som udtryk for de sociale forskelle og som bærer af differentierede kulturelle identiteter.

Den franske bredde. Mange af Chartiers forskningsresultater kom til at indgå i det storværk, som han i årene 1979–86 redigerede sammen med fagets grand old man Henri-Jean Martin. „Histoire de l'Édition française“, der udkom i fire fornemt illustrerede bind 1982–86, er blevet rost til skyerne over alt.³⁷⁾ De to hovedredaktører skrev selv en lang række

(34) Chartier sst. s.101.

(35) Se f.eks. Chartier sst. s.8–10. Karakteristisk er ligeledes hans brug af begrebet 'appropriation' (se sst. s.12), som er valgt i bevidst modsætning til akkulturationsbegrebet hos f.eks. Muchembled.

(36) Se Peter Burke (note 69).

(37) H.-J. Martin & R. Chartier (udg.): Histoire de l'Édition française, T.1. Le Livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle, 1982; T.2. Le livre triomphant.

afsnit og styrede derudover den store medarbejderstab med fast hånd, således at værket trods sin størrelse og bredde har et umiskendeligt helhedspræg. Med titelvalget angives tydeligt den 'franske tilgang'. Det er hverken pragtbøgernes eller bogtrykteknikkens historie, der behandles, men netop den udgivne bog og dermed (også) bogmarked og læsning. De mange forfattere (deriblandt også britiske, amerikanske og tyske), den brede vifte af emner og det udførlige noteapparat giver den bedst tænkelige indføring i forskningen inden for særlige områder som censur-forhold, illustrationer, indbinding, aviser og flyveblade m.v.³⁸⁾ – Blandt andre vigtige samleværker bør desuden nævnes Charles Kannengiessers 9-bindsværk om bibelen gennem tiderne³⁹⁾ og Claude Jollys pragtbog om de franske biblioteker i den tidlig-moderne periode.⁴⁰⁾

Endelig er der grund til at pege på den centrale rolle, som flere tidsskrifter har spillet for det ny forskningsfelt. Det gælder ikke mindst „Revue française d'Historie du livre“, der kan siges at rumme såvel nybrydende afhandlinger, som mere traditionelle regionalt orienterede boghistoriske bidrag.⁴¹⁾

Indtil for ca. 10 år siden var l'Ancien Régime – og især 1700-tallet – uden sammenligning den mest populære periode blandt franske boghistorikere. Bl.a. Frédéric Barbier, der har behandlet overgangen til

1660–1830, 1984; T.3. Le temps des éditeurs. Du Romantisme à la Belle Epoque, 1985; T.4. Le livre concurrent. 1900–1950, 1986. – En nærmere præsentation af værket i Erdmann Weyrauch: A la française. Nicht ganz beiläufige Bemerkungen zu Bilanz und Aufbruch der Geschichte des Buchwesens jenseits des Rheins, i: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte 9, 1984, s.23–40.

(38) Et enkelt større pressehistorisk værk bør nævnes her, nemlig Claude Bellanger (udg): Histoire générale de la presse française (I-V), Paris 1969–76.

(39) C. Kannengiesser (udg): Bible de tous les temps, I-IX, Paris 1984-. T.5. Guy Bedouelle & Bernard Roussel (udg): Le temps des réformes et la bible, Paris 1989; T.6. Jean-Robert Armogathe (udg): Le grand siècle et la bible, Paris 1989. Værket rummer afsnit om bibeludgaver, -salg og -læsning, foruden almen lærdoms- og religionshistorie.

(40) C. Jolly (udg): Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques sous l'Ancien Régime 1530–1789, Paris 1988, der i omfang, indhold og udstyr er et værdigt supplement til Histoire de l'Édition française.

(41) Revue française d'histoire du livre udkom første gang i 1971, som afløser for Bulletin de la Société des Bibliophiles de Guyenne. Dette selskab står stadig for udgivelsen. Vigtige arbejder er desuden publiceret i bl.a. Bulletin des bibliothèques de France; Annales E.S.C.; Revue d'histoire moderne et contemporaine; Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance; Studies on Voltaire and the Eighteenth Century samt Dix-huitième siècle.

industrielt bogproduktion, har dog bidraget til at stimulere interessen for 1800-tallets bogverden.⁴²⁾ Alligevel gør arven fra Febvre og Martin sig også på dette punkt stadig gældende.

„*History of the Book*“ – *Nyere britisk boghistorie*

I britisk sammenhæng synes det umuligt at pege på et enkelt værk eller et bestemt forfatterskab, som i særlig grad har indvarslet et gennembrud eller en ny kurs inden for boghistorisk forskning. Udviklingen har tværtimod været karakteriseret af en betydelig kontinuitet, der rækker tilbage til boghistoriske arbejder fra forrige århundrede. Det gælder såvel bibliografiske undersøgelser som arbejder inden for trykkeri- og censurhistorie.⁴³⁾

Den egentlige bibliografiske forskning skal ikke kommenteres nærmere her – der foreligger adskillige introduktioner til emnet.⁴⁴⁾ Men det bør nævnes, at en vigtig basis for denne som for den øvrige boghistoriske forskning er at finde i den tidlige grundlæggelse af en national bibliografi, de såkaldte „Short Title Catalogues“, der løbende er blevet revideret.⁴⁵⁾ Siden 1991 har British Library's store katalog været tilgængelig for søgning på CD-Rom. – Tilsvarende hjælperedskaber er (endnu) ikke til rådighed for forskningen i hverken Frankrig eller Tyskland.

Bogtryk, boghandel, censur og politik. Blandt bredere værker skal først nævnes Cyprian Blagdens og Graham Pollards undersøgelser af *The Station*

(42) F. Barbier: *Trois cents ans de librairie et d'imprimerie: Berger-Levrault 1676–1830*, Genève 1979.

(43) Kontinuiteten er ligeledes mærkbar i de førende tidsskrifter på området. Det gælder *The Library*, *The Book Collector*, *Publishing History* og *Printing History*. Vigtige bidrag findes desuden i bl.a. *Past and Present* samt *Sixteenth Century Journal*. – Der eksisterer, så vidt vides, ingen samlede historiografiske oversigter over den britiske bogforskning. Derimod findes flere forsøg på at karakterisere og definere forskningsområdet. Se bl.a. John P. Feather: *The Book in History and the History of the Book*, i: Donald G. Davis (udg): *Libraries, books and culture*, Austin 1986, s.12–26.

(44) Philip Gaskell: *A new Introduction to Bibliography*, Oxford 1972. – D.F. McKenzie: *Bibliography and the sociology of texts. The Panizzi Lectures 1985*, London 1986.

(45) Se Peter Hoare: *Bibliographical Planning in the United Kingdom*, i: Ia McIlwayne et al.(udg): *Bibliography and Reading, A Festschrift in Honour of Ronald Staveley*, London 1983, s.16–28.

ners' Company og dets centrale virke.⁴⁶⁾ Denne lavslignende sammenlutning af Londons bogtrykkere og boghandlere fik fra 1557 pligt til at føre en nøje kontrol med i princippet hele det engelske bogmarked. Kompagniet skulle forhåndsgodkende alle publikationer, og selvom der naturligvis også blev trykt illegalt, så udgør de bevarede registre en enestående kilde til udbuddet af engelskproducerede tryksager, ikke mindst fordi bogproduktionen i endnu højere grad end i Frankrig blev koncentreret i hovedstaden.⁴⁷⁾ Det var hermed lykkedes den engelske regering at indføre selvcensur i branchen. Det påhvilede således også kompagniet at foretage inspektioner af medlemmernes boglagre i jagten på ulovligt producerede eller importerede bøger.⁴⁸⁾

Derudover er H.S. Bennetts trilogi om bøger og læsere i England mellem 1474 og 1640 på mange måder stadig uovertruffen som bredere fremstilling.⁴⁹⁾ Bennett skildrer bogbranchens vilkår, men koncentrerer sig især om beskrivelsen af de forskellige genrer i tidens bogtryk. Dertil kommer hans meget originale kildeudnyttelse i læsningen af bøgernes fortællinger og dedikationer. Her gives nemlig mange oplysninger om bøgernes tilblivelseshistorie, patronatsforhold og målgrupper. Det bliver dog alene ad denne indirekte vej, at Bennett nærmer sig tidens læsere, og en sammenkædning med den generelle samfundsudvikling bliver der på intet tidspunkt tale om. Denne mangel afhjælpes ikke for alvor af John Feathers oversigtsværk, der dog med sin kortere, mere koncise form og sin inddragelse af nyere forskning er et vigtigt supplement til Bennett.⁵⁰⁾

Karakteristik for megen britisk bogforskning har længe været et ud-

(46) Se bl.a. G. Pollard: *The Early Constitution of the Stationers' Company*, i: *The Library*, 4.ser. 18, 1937-38, s.235-60. – C. Blagden: *The Stationers' Company. A History 1403-1959*, London 1960.

(47) W.W. Greg: *Some Aspects of and Problems of London Publishing between 1550 and 1650*, Oxford 1956. – Om bogproduktionen i landets to vigtige universitetsbyer, se Michael H. Black: *Cambridge University Press 1584-1984*, Cambridge 1984, og Harry Carter: *A History of the Oxford University Press*, Oxford 1975.

(48) Robin Myers: *The British Book Trade. From Caxton to the Present Day. A Bibliographical Guide based on the Libraries of the National Book League and St Bride Institute*, Oxford 1973, er et godt hjælpemiddel til at finde den lidt ældre litteratur om boghandlere og bogtrykkere. – Om de sidste, se desuden Colin Clair: *A History of Printing in Britain*, London 1969.

(49) H.S. Bennett: *English Books and Readers*, vol.1. 1470-1557, Vol.2. 1558-1603, Vol. 3. 1603-1640 (London 1952-1970). Reprint 1990.

(50) J.P. Feather: *A History of British Publishing*, Guildford 1988, der er forsynet med en fyldig bibliografi.

gangspunkt i politisk historie. Navnlig de skiftende religiøse og politiske signaler på øverste plan i 1500-tallets midterste årtier og igen i de bevægede år op til og under den engelske borgerkrig har fået mange historikere til at arbejde med spørgsmål som censur og undergrundspresse. I 1970erne blev der skrevet adskillige arbejder om disse emner, bl.a. af D.M. Loades og amerikaneren Leona Rostenberg, der har givet en indgående skildring af den katolske og reformerte minoritetspresse og dens arbejde, dels illegalt i England, dels i eksil i henholdsvis de sydlige og nordlige Nederlande.⁵¹⁾ I de senere år har emnet navnlig været behandlet ud fra komparative synsvinkler.⁵²⁾

Læse- og skrivefærdighed. Sideløbende med disse ældre forskningslinjer, begyndte en ny forskningsgren med tætte forbindelser til boghistorien at gøre sig gældende fra 1960erne og frem. Bag den ny interesse for læse- og skrivefærdighed lå flere forskellige inspirationskilder.⁵³⁾ Én var den såkaldte „new social history“s interesse for uddannelseshierarkier som udtryk for samfundets sociale stratifikation. Lawrence Stones nu klassiske undersøgelser i „Past and Present“ af såvel universitetsuddannelse som basal læsefærdighed er et markant eksempel på denne tilgang.⁵⁴⁾ Andre impulser kom fra antropologiske, sociologiske og filologiske fagmiljøer, med Jack Goody, Walter Ong og Eric Havelock blandt de vigtigste navne.⁵⁵⁾ Et centralt spørgsmål for disse forskere drejede sig om, hvad det var, der karakteriserede mundtlige og skriftlige kulturer, idet mange forskelle mellem vestlige og såkaldt 'primitive' samfund syntes at

(51) D.M. Loades: *The Theory and Practice of Censorship in Sixteenth-century England*, i: *Transactions of the Royal Historical Society* 5-ser. 4, 1974, s.141-57. – L. Rostenberg: *The Minority Press and the English Crown. A Study in Repression 1558-1641*, Nieuwkoop 1971.

(52) F.eks. A.C. Duke & C.A. Tames (udg): *Too mighty to be free: censorship and the press in Britain and the Netherlands*, Zutphen 1987.

(53) Se Carl F. Kaestle: *The history of literacy and the history of readers*, i: *Review of Research in Education*, 12, 1985, s.11-53. – Harvey J. Graff: *Literacy in History. An interdisciplinary Research Bibliography*, New York 1981, især den fyldige introduktion.

(54) L. Stone: *The Educational Revolution in England 1560-1640*, *Past and Present* 28, 1964, s.41-80. – Samme: *Literacy and Education in England 1640-1900*, *Past and Present* 1969, s.69-139.

(55) Se især J. Goody (udg): *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge 1968. – Samme: *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge 1987. – W. Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, London 1982. – E. Havelock: *Origins of Western Literacy*, Toronto 1976.

kunne henføres til henholdsvis tale- eller skrift-relaterede kommunikationssystemer. Bag denne forskningsinteresse mærkedes også de aktuelle problemer i Den tredje Verden, hvor store kampagner for at afskaffe analfabetismen ikke syntes at have de forventede positive resultater.⁵⁶⁾

Læse- og skrivefærdighed blev af de nævnte forfattere betragtet som en særlig teknologi, der uvægerligt ville påvirke og omforme det omgivende samfund. Men de har også understreget (mod de hyppige angreb for teknologisk determinisme), at skriftmediets virkninger aldrig kan være givet på forhånd, men tværtimod vil afhænge af det samfund, der tager det i anvendelse.

I en klassisk bog om emnet, redigeret af Jack Goody, beskæftigede næsten alle bidrag sig med ikke-europæiske kulturer. En undtagelse var Roger Schofields pionérafhandling om forholdene i det før-industrielle England.⁵⁷⁾ Her slog han til lyd for, at samtidige underskrifter var det bedste og eneste direkte kildemateriale til belysning af spørgsmålet. Der var tale om et universelt, standardiseret og kvantificerbart fænomen. Hvor personer kunne skrive deres navn fuldt ud, måtte de, ifølge Schofield, betragtes som „literate“, mens mærker eller initialer måtte tolkes som udtryk for „illiteracy“. De engelske arkivers rigdom på relevant materiale var endnu en fordel: Der findes underskrifter i bl.a. ægteskabs- og militærregistre, på testamenter, politiske petitioner samt de såkaldte „depositions“, dvs. vidneudsagn fra gejstlige retsinstanter.

David Cressy har siden analyseret et imponerende materiale bestående af bl.a. 20.000 „depositions“ fra forskellige engelske regioner i 1500- og 1600-tallet og har i den forbindelse videreudviklet og raffineret Schofields metode.⁵⁸⁾ Et af hans vigtigste resultater er påvisningen af, at der *ikke* var tale om nogen kontinuerlig fremgang, sådan som Lawrence Stone havde fremstillet det med sin tese om en „uddannelsesrevolution“, men tværtimod om betydelige fluktuationer. Derudover har Cressy afdækket markante forskelle mellem underskriftsfrekvenserne på land

(56) Sammenhængen med aktuelle problemer er også overordentlig tydelig i Carlo M. Cipolla: *Literacy and Development in the West*, Harmondsworth 1969.

(57) R. Schofield: *The Measurement of Literacy in Pre-Industrial England*, i: Goody 1968 (note 55) s.311-25.

(58) D. Cressy: *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980. – Samme: *Levels of Illiteracy in England 1530-1730*, i: *Historical Journal* 20, 1977, s.1-23. Den sidstnævnte artikel er (sammen med andre vigtige bidrag) genoptrykt i H.J. Graff (udg): *Literacy and Social Development in the West. A Reader*, Cambridge 1981, s.105-24.

og i by samt stor variation inden for bysamfundene. Her opstillede han et helt hierarki over de forskellige håndværk. Jo mere specialiseret og komplekst et arbejde var, jo mere sandsynligt var det, at udøveren kunne skrive sit navn. Blandt apotekere var det f.eks. ca. 90%, blandt slagtere ca. 40%. Cressy ser derfor de sociale strukturer og det funktionelle behov i erhvervsudøvelsen som afgørende faktorer bag udviklingen. Graden af „literacy“ bestemtes af „the pull“ på græsrodsniveau, ikke af noget „push“ fra oven.

Parallellerne er mange til en næsten samtidig fransk undersøgelse ved François Furet og Jacques Ozouf.⁵⁹⁾ Også de benyttede sig af underskriftmateriale, og de formulerede om muligt endnu klarere, at „overalt, til hver en tid, dominerer den sociale stratifikation over alfabetiserings historie“. Furet og Ozouf mente desuden, at selve skrivefærdigheden måtte betragtes som den vigtigste færdighed. Mens læsning isoleret betragtet bidrog til at gøre mennesket modtagelig for påvirkning udefra (reelt: ovenfra), så havde skrivefærdigheden en frigørende og individualiserende virkning.

Netop over for dette punkt er den væsentligste kritik blevet sat ind. Allerede Schofield havde gjort opmærksom på, at der var forskel på læse- og skrivefærdighed, idet flere alene kunne læse. Men han havde ment, at underskrifterne alligevel var dækkende, hvis man interesserede sig for evnen til at læse flydende. Margaret Spufford er nok den, der klarest har demonstreret, at en sådan opfattelse ikke alene fører til en generel undervurdering af læsefærdighedens omfang, men også til et direkte forvrænget billede af læsefærdighedens udbredelse.⁶⁰⁾ Af hendes undersøgelser fremgår det nemlig, at læseundervisning i skoler, hos omvandrende lærere eller hjemme startede tidligt, typisk i 5-årsalderen, mens skriveundervisning først indledtes, når børnene var omkring 7 eller 8. Da Spufford samtidig kan vise, at man i mange tilfælde først regnede med børnenes arbejdskraft fra de var omkring 7, kan hun sand-

(59) F. Furet & J. Ozouf: *Lire et écrire. L'Alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris 1977. Oversat til: *Literacy in France from Calvin to Jules Ferry*, Cambridge 1982.

(60) M. Spufford: *First steps in literacy: The reading and writing experiences of the humblest seventeenth century spiritual autobiographers*, i: *Social History* 4, 1979, s.407-35, samt i: Graff (note 58). Se desuden Thomas Laqueur: *The Cultural Origins of Popular Literacy in England 1500-1800*, i: *Oxford Review of Education*, Vol.2, No.3, 1976, s.255-75. - Keith Thomas: *The Meaning of Literacy in Early Modern England*, i: Gerd Baumann (udg): *The Written Word. Literacy in Transition*, Oxford 1986, s.97-131.

synliggøre, at mange nåede at tilegne sig basale læsefærdigheder, men netop heller ikke mere. Kvinder i almindelighed og folk fra de lavere sociale lag i særdeleshed vil derfor ofte være forsvundet fra Cressy's positivliste, uden at det behøver at være ensbetydende med manglende evne til at læse. For Margaret Spufford bliver antallet af underskrifter derfor alene udtryk for absolutte minimumstal, som nødvendigvis må suppleres med andet indirekte materiale.⁶¹⁾

Det bør i disse forbindelser bemærkes, at de centrale engelske og franske ord, henholdsvis „literacy“ og „alphabétisation“, er fællesbegreber for de kombinerede færdigheder i at læse og skrive, mens man på f.eks. tysk og de skandinaviske sprog traditionelt har skelnet mellem læse- og skrivefærdighed („Lese- und Schreibfähigkeit“). Netop udviklingen i Skandinavien, primært Sverige og Island, er gennem Egil Johanssons og Loftur Guttormssons forskning blevet kendt i udlandet som specielle eksempler på en meget stor diskrepans mellem læse- og skrivefærdighed: Ved midten af 1700-tallet anslås det, at over 90% af den svenske befolkning kunne læse, mens kun ca. 15% kunne skrive.⁶²⁾

I de senere år er man i stigende grad blevet klar over, at en sådan differentiering er nødvendig også i andre lande, omend forskellene har været knap så markante. Ralph Houston har derfor i sit oversigtsværk om læsning og skrivning i det tidlig-moderne Europa argumenteret for, at man må tale om „literacies“ i flertal, idet der eksisterede „a spectrum or hierarchy of skills“ – en opfattelse, der samtidig er præget af den generelle debat om definitioner af selve begrebet „læsning“.⁶³⁾

De fleste forskere har naturligvis også beskæftiget sig med læse- og skrivefærdighedens fordeling. Gang på gang har man kunnet konstatere,

(61) Spufford udnytter især samtidige selvbiografier på overbevisende måde. Se også videre her om hendes øvrige arbejder note 71–73. En oversigt over de forskellige former for indirekte kildemateriale, der har været anvendt i læsefærdighedsforskningen, herunder boginventarer, findes hos Ralph A. Houston: *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800*, London 1990.

(62) E. Johansson: *The history of literacy in Sweden*, i: Graff (note 58) s.151–82. – Samme: *Den kyrkliga lästraditionen i Sverige. En Konturteckning*, i: *Ur Nordisk Kulturhistoria. Studia Historica Jyväskyläensia* 22.3, Jyväskylä 1981, s.193–224. – L. Guttormsson: *Island. Læsefærdighed og folkedannelse 1540–1800*, sst. s.123–92. – Samme: *The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, i: *Scandinavian Journal of History* 15, 1990, s.7–35.

(63) Se Houston (note 61). Jf. også foran om Chartier s.198 og videre nedenfor om tysk forskning s.220ff.

at jo højere op man kommer på den social-økonomiske rangstige og jo mere specialiseret erhvervet er, desto større er sandsynligheden for at konstatere læse- og skrivefærdighed. Tilsvarende er færdighederne mere udbredte hos protestanter end katolikker og hos mænd frem for kvinder. De færreste vover dog at konkludere noget entydigt om årsagerne dertil. En markant undtagelse er naturligvis Cressys og Furets omtalte pointering af de sociale sammenhænge. Men det må huskes, at netop disse historikere ensidigt fokuserede på skrivefærdigheden, og meget kunne tyde på, at denne kunnen i højere grad end læsningen afhang af erhvervsfunktionelle behov (jf. også forskellen mellem mænd og kvinder).

Religionens betydning har navnlig været drøftet i forbindelse med den tyske udvikling, hvor protestanternes iver efter at udbrede læsningen af Guds ord traditionelt har været stillet over for katolicismens mere bogfjendtlige politik.⁶⁴⁾ Imidlertid har man i stigende grad peget på, at de protestantiske områder med høj alfabetisme ligesåvel kan karakteriseres som mere velstående og urbaniserede, og man har samtidig rettet opmærksomheden mod de betydelige variationer inden for de enkelte trosområder. Houstons undersøgelse af udviklingen i Skotland er blandt de vigtigste eksempler på en sådan 'revision'.⁶⁵⁾ Johanssons førnævnte undersøgelse af den svenske udvikling har dog samtidig slået fast, at en ovenfra organiseret (religiøs) kampagne for øget læsefærdighed kunne være endog særdeles effektiv. Endelig er det blevet fremhævet, at selve forekomsten af religiøs pluralisme eller konkurrence, sådan som det f.eks. kendes fra den tyske reformation eller den engelske borgerkrig, kunne virke stimulerende for udbredelsen af læsefærdighed.⁶⁶⁾

Også de sproglige forhold er man i stigende grad blevet opmærksom på. Hvor man i en bestemt region har talt et såkaldt 'minoritetssprog', og især hvor dette sprog ikke selv eksisterede som skriftssprog (som f.eks. gælisk), har børnene haft langt sværere ved at lære læsningens kunst.⁶⁷⁾

Blandt forsøgene på at skrive en samlet fremstilling af læse- og skrivefærdighedens historie skal til slut nævnes en bog af canadieren Harvey Graff.⁶⁸⁾ Her analyseres „literacy“ som en teknologi, hvis anvendelse

(64) En redegørelse for og opgør med denne tradition findes hos G. Strauss: *Lutheranism and Literacy. A Reassessment*, i: Kaspar von Greyerz (udg.): *Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800*, London 1984, s.109–23.

(65) R.A. Houston: *Scottish Literacy and Scottish Identity*, Cambridge 1982.

(66) Se f.eks. Stone 1964 (note 54) samt Rolf Engelsing 1973 (note 107).

(67) Se Houston (note 61), der taler om „black holes of illiteracy“.

(68) H.J. Graff: *The Legacies of Literacy. Continuity and Contradictions in Western Culture and Society*, New York 1987.

Den protestantiske kirke opfattede i højeste grad sig selv som en bog-religion, der forstod at sætte bibelen i højsædet modsat den katolske kirkes fokusering på ritualer. Dette fremgår tydeligt af disse to detaljer fra titelbladet til John Fox's bog om de kristne martyrer fra oldkirkens dage og frem. Den udkom første gang i 1563 og blev genoptrykt talrige gange siden. Disse træsnit fra en udgave 1641 er identiske med originaludgavens

afhænger af magtstrukturerne i det pågældende samfund. Inspireret af navnlig Antonio Gramsci gør Graff „continuity and contradictions“ til de vigtigste akser i sin analyse. Samfundets modsætninger vil nødvendigvis afspejle sig i brugen af kommunikationsmidler, men samtidig vil det være de herskende klassers interesser, der vil gennemsyre såvel institutioner som tankeverden og på den måde sikre kontinuitet og tradition. Konkret taler Graff om „the triumvirate of reading and writing“, nemlig kirken, det statslige bureaukrati og handelen, hvis behov og interesser var afgørende for udbredelsen og brugen af de to færdigheder. Denne tilgangsvinkel er på mange måder lovende, men fremstillingen af tiden frem til 1700-tallets slutning bærer desværre præg af Graffs udtalte afhængighed af andres forskning. Det er den nyeste tid, der er hans stærke side.

„Den nye boghistorie“ i britisk forskning. Fra slutningen af 1970erne og især i 1980erne har man også i Storbritannien kunnet finde stadig flere eksempler på bredt anlagt boghistorie, hvor inspirationen fra både den franske forskning og den hjemlige socialhistoriske tradition har gjort sig gældende.

En vigtig rolle i denne, som i mange andre sammenhænge, spillede Peter Burkes nu klassiske syntese om folkekultur i det tidlig-moderne Europa.⁶⁹⁾ Burke demonstrerede bl.a., hvordan det trykte ord nok i det

(69) P. Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*, London 1978.

lange løb var med til at fortrænge de mundtlige kommunikationsformer, men at det kommercielle bogtryk i begyndelsen faktisk havde været med til at bevare og dermed styrke og udbrede den folkelige kultur. Derudover behandlede emner som kirkens forsøg på at skabe en alternativ folkekultur ved hjælp af billige bibeludgaver og opbyggelseslitteratur, samt den stigende tendens gennem 1600-tallet mod såvel sækularisering som politisering af den 'folkelige' litteratur. Også Keith Thomas havde i sit kendte værk om religion og magi i 1500- og 1600-tallet været inde på denne problemstilling.⁷⁰⁾

Senere har en række historikere gjort bogmarkedet og læsningen til selve kernen i deres arbejde. Det gælder ikke mindst Margaret Spufford, der har sat sig som mål at skildre den forestillingsverden, der kom til udtryk i 1600-tallets små, billige og formodentlig meget 'populære' bøger.⁷¹⁾ Men i modsætning til Mandrou vier Spufford første del af sin bog til en redegørelse for bøgernes kontekst: Analyser af bogmarkedet udnyttes til at kaste lys over læsning og læsergrupper og vice versa:

„The true scale and importance of the trade in chapbooks would be indicated by evidence on the fortunes of their specialised publishers ... If they made fortunes, the profitability of the trade is demonstrated. If the scale of their production of chapbooks can be documented, minimum figures for the quantity in circulation are at once supplied. Evidence of wealth of the publishers and the volume of their production is therefore crucial to any understanding of the true influence and degree of social penetration of the chapbooks“.⁷²⁾

Det viser sig at være på dette område, at nogle af bogbranchens absolut rigeste virksomheder er at finde. Oplagstal lader sig i flere tilfælde rekonstruere, sådan som det allerede tidligere kendte antal almanakker trykt for året 1664: 400.000 (svarende til, i Spuffords noget dristige udlægning, ca. én for hver tredje familie i England). Mindst lige så vigtig er dog redegørelsen for distributionsnettet. Da der i 1696 blev krævet en betydelig skat af landets kræmmere, mod at de så skulle få en officiel licens på deres rute, var der „2.500 who did not succeed in avoiding the tax“. Rekonstruktion af disse kræmmers ruter viser, at der næppe var noget område på De britiske Øer, der ikke fik jævnlige besøg, og inventarundersøgelser har vist, at netop flyveblade og 2-penny-books

(70) K. Thomas: *Religion and the Decline of Magic*, London 1971.

(71) M. Spufford: *Small books and pleasant stories. Popular literature and its readership in seventeenth-century England*, Cambridge 1981.

(72) Spufford (note 71) s.83.

ofte var med i kramkisten.⁷³⁾ Endelig lykkes det i flere tilfælde Spufford ud fra analyser af selve stilen og indholdet i de små bøger at sandsynliggøre, at de var møntet på læsere fra beskedne kår. En af Spuffords elever, Tessa Watt, har i en ny bog videreudviklet de omtalte tilgangsvinkler.⁷⁴⁾

Blandt andre vigtige bidrag må nævnes Peter Clarks studier af forholdene i Kent, hvor han har foretaget en række sammenligninger af bogbestande i forskellige byer.⁷⁵⁾ David Cressy har også arbejdet med denne kildegruppe og har bl.a. henledt opmærksomheden på den magiske funktion, visse bøger kunne have.⁷⁶⁾ Den store mængde af almanakker og kalendere fra perioden 1500–1800 er blevet behandlet af Bernard Capp, der derved tager fat på en af de vigtige problemstillinger fra Keith Thomas' forfatterskab.⁷⁷⁾ Et andet eksempel på boghistoriens mange dimensioner er Suzanne Hulls bog om den omfattende og op gennem 1500- og 1600-tallet voksende litteratur, der var skrevet specielt for et kvindeligt publikum.⁷⁸⁾ Her står vi over for et af de vigtigste udtryk for, at mange kvinder faktisk kunne læse. Også franskmænd har fundet stof i engelsk boghistorie, f.eks. Marie-Hélène Davies, der behandler illustrerede flyveblade.⁷⁹⁾

Det har således ikke skortet på perspektivrige undersøgelser af britisk boghistorie, omend fraværet af et fælles udgangspunkt som i det franske tilfælde alligevel er mærkbar.

Elizabeth Eisenstein og bogtryk-revolutionen. I 1979 udsendte amerikaneren Elizabeth Eisenstein et to-bindsværk om bogtrykket som „an agent of change“ i europæisk historie. På trods af de radikale, ofte skarpt for-

(73) M. Spufford: *The great Reclothing of Rural Britain. Petty Chapmen and their Wares in the Seventeenth Century*, London 1984.

(74) T. Watt: *Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640*, Cambridge 1991.

(75) P. Clark: *The Ownership of Books in England i*: L. Stone (udg): *Schooling and Society. Studies in the History of Education*, Baltimore 1976, s.95–111.

(76) D. Cressy: *Books as Totems in Seventeenth Century England and New England*, i: D.G. Davis (note 43), s. 92–106.

(77) B. Capp: *English Almanacs 1500–1800. Astrology and the Popular Press*, Plymouth 1979.

(78) S. Hull: *Chaste, silent and obedient: English books for women 1475–1640*, San Marino 1982.

(79) M.-H. Davies: *La gravure dans les brochures illustrées de la renaissance anglaise 1535–1640*, Lille 1979. Oversat til: *Reflections of Renaissance English Life, Thought and Religion mirrored in Illustrated Pamphlets 1535–1640*, Allison Park 1986.

mulerede synspunkter, der umiddelbart gav anledning til megen kritik, har mange boghistorikere siden ladet sig inspirere af de rejste spørgsmål. Værkets centrale problemstilling angik 1400- og 1500-tallets overgang fra en skriptografisk til en typografisk kommunikationskultur. Eisenstein præciserede dermed, at interessen gjaldt de allerede læse- og skrivekyndige eliter, dvs. spørgsmålet om, hvordan „printing altered written communication within the commonwealth of learning“.⁸⁰⁾

I bogens første del gennemgås de to kommunikationsformer på næsten idealtypisk vis. Blandt de væsentligste forskelle på „scribal culture“ og „print culture“ fremhæver Eisenstein, hvordan man før bogtrykket havde problemer med at lave identiske kopier, hvordan man konstant kæmpede mod tab og fordærvelse af traditionen, og hvordan de lærde måtte bruge en stor del af deres tid på slavisk afskrivning. Bogtrykket åbnede derimod mulighed for, at mange modtagere samtidig kunne læse præcis samme tekst. For den enkelte læser betød dette en øget mulighed for at samle mange forskellige, tidligere spredte tekster på ét sted. Dette gjorde en hidtil ukendt akkumulation af data og ideer mulig, og sidst men ikke mindst bevirkede det, at modsætningerne mellem ældre traditioner blev mere synlige.

Hvad formen angik blev fænomener som alfabetisk baserede registre, nummererede sider, opdeling i sektioner med overskrifter, udstedelse af „errata“ etc. almindelig udbredte. De lettede ikke blot læsningen, men

(80) E. Eisenstein: *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in early-modern Europe*, Cambridge 1979. – Samme: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 1983 (en forkortet udgave af hovedværket, desværre med udeladelse af noteapparatet). – Se desuden Marshall McLuhan: *The Gutenberg Galaxy. The making of typographic man*, London 1962. Dette mere impressionistiske, men tankevækkende værk om bogtrykkets opkomst og kommende endeligt var ifølge Eisensteins egne oplysninger med til at fremprovokere hendes syntese.

På modstående side: Side fra Pietro Andrea Mattioli's store botaniske værk „*Commentarii in sex libros*“, der er opbygget som en kommentar til den græske klassiker Dioscorides. Førsteudgaven er fra 1554, den viste udgave fra 1570. – Det er en af Elizabeth Eisensteins store fortjenester at have påpeget, hvordan mangfoldiggørelsen af tegninger som disse, ligesom illustrationer til f.eks. anatomiske, astronomiske og geografiske værker, fik utrolig stor betydning for kommunikationen mellem lærde i forskellige lande. De fuldstændig identiske træsnit muliggjorde nøjagtige sammenligninger og ansprede dermed til korrektioner og nyopdagelser. Værker som Mattioli's udkom derfor i talrige reviderede udgaver

ABSINTHIUM.

ABSINTHIUM PONTICVM.

ABSINTHIUM MARINVM.

noris, & ventriculi inflammationes libro undecimo capite de cimosexto Methodi medendi prodidit Galenus, sic scribens. Cùm autem duplex in omni Absinthio facultas, & qualitas sit, veluti in libris de medicamentis est traditum, utique in Pontico adstringendi qualitas non parua est. In reliquis omnibus amara quidem qualitas est uehementissima, adstrictio uerò (quam saltem gustu agnoscas) aut planè obscura, aut prorsus nulla sentitur. Proinde Ponticum ad ictericis, & uentris pblegmonas eligi præstat. Parò id est tam folio, quam flore longè quàm cetera absinthia minore. Olor quoque huic non modò non insuauis; uerùm etiam aromatum quid præferens: reliquis omnibus est sædus. Quare hæc fugere conueniet, & Pontico semper uti. hæc Galenus. Absinthium autè huiusmodi, quod ceteris præstantius sit, non solum in Pontico nascitur; uerùm etiam in Hungaria, Transyluana, & Bode-mia. Huic omnibus planè notis cum eo conuenit, quod Gale-nus deliniauit. Etenim id folio, caule, flore, ac femine constat longè, quàm commune nostrum Absinthium, minoribus. Sa-porem habet amarissimum, cui non parua adstringendi uis conuenit. Olorem etiam spirat (ut Galenus testatur) non insuauem, ita ut odorati non parum respiciat. Mesues, ut Syluius doctissimè adnotauit, nescio tamen qua ratione dictus, Ponticum, Romanum appellat. Monachi uerò, qui in Mesuem commentarios scripserunt, putant magno quidem errore, id Mesui Romanum absinthium esse, quod non modò in agro Romano, sed etiam in uniuersa Italia prouenit. Pli-nius lib. xxxviii. cap. vii. Ponticum scribit multò Italico amarius esse. in quo sanè Galeni sententia & refragatur, & errat. Ponticum absinthium efficacem uim obtinet ad aquã intercentem, ut mihi hæc sæpius experimento compertum est. Equidem quosdam nomi hydriopicos quasi deploratos, qui ex

Quorundam errores.

Plinij error.

fremmede kommunikationen blandt lærde og blandt læsere og forfattere. Man kunne nu referere til bestemte udgaver med præcis side- og linjeangivelse. Derved blev der skabt en enestående feed-back-process, og dette var, ifølge Eisenstein, én af hovedårsagerne til, at så mange fagområder gennemgik „revolutioner“ i løbet af 1500-tallet: De følgende generationer kunne bygge videre på det fundament, som dette århundredes lærde havde samlet, vurderet og udgivet.

I tre store case-studies bliver disse synspunkter anvendt som nøgle til nyfortolkninger. Tidligere havde renæssancen sjældent været sat i forbindelse med bogtrykkerkunsten, fordi begyndelsen til denne bevægelse traditionelt blev henlagt til 1300-tallets Italien. Men Elizabeth Eisenstein mener her at kunne vise, at renæssancen var et tofaset forløb, hvor det netop var bogtrykket, der gjorde Petrarca's renæssance til et permanent fænomen – i modsætning til tidligere renæssancer.

Reformationen er oftere blevet set i direkte sammenhæng med bogtrykkets udbredelse, men Eisenstein søger også i dette tilfælde at undersøge, hvordan sammenhængen konkret fungerede. Hun fremhæver bl.a., at bogtrykket i højeste grad var med til at skabe krisen i den katolske kirke. Hvad der i første omgang tog sig ud som et redskab til at styrke uniformiteten, kom reelt til at afsløre uforenelige modsætninger og modsigelser i liturgi og dogmatik. Samtidig var den voksende bibellæsning med til at udbrede følelsen af kristen uafhængighed og dermed til at berede vejen for skriftprincippet. Videre demonstreres det bl.a., hvorfor alliancen mellem den fri bogbranche og de protestantiske prædikanter måtte være den naturlige.

Det tredje og måske vigtigste eksempel handler om de videnskabelige revolutioner. Det er Eisensteins pointe, at man normalt har fremhævet de tidlig-moderne videnskabsmænds vilje og evne til at iagttage naturen direkte, men at det reelt var „the little books of men“, der var forudsætningen for undersøgelserne af „the great book of nature“. Tycho Brahe nævnes som et eksempel på en videnskabsmand af den ny type, der ikke var afhængig af at lære af én bestemt mester, men selv kunne samle viden, konkret samle bøger, og derudfra få formuleret de problemstillinger, hvorefter hans observationer udførtes. Hvor andre historikere har fremhævet, at der jo også blev trykt 'forældet viden', påpeger Eisenstein, at dette dels var naturligt i den kommercielle bogproduktion, dels at netop publiceringen var med til at fremskynde den videnskabelige proces, der gjorde de pågældende opfattelser forældede!

Kritikere af Eisensteins teser har som deres nok vægtigste indvending anført, at modstillingen mellem den skriptografiske og typografiske

kommunikationsteknik og -kultur er alt for hårdt trukket op.⁸¹⁾ Ikke alene var der tale om gradvis overgang og lang tids sameksistens mellem den skrevne og den trykte bog. Faktisk bør mange af de særlige egenskaber, som Eisenstein tillægger bogtrykket, henføres til skriften som sådan. Dvs. at de afgørende kvalitative forskelle ligger mellem den mundtlige og den skriftlige kultur, ikke mellem den skrevne og den trykte. Hermed er vi tilbage ved Jack Goodys og andres dagsorden.⁸²⁾ Men det skal straks nævnes, at Eisenstein ikke står alene med sin fremhævelse af bogtrykkets revolutionerende egenskaber. I næste afsnit vil det fremgå, hvordan nogle yngre tyske historikere har været med til at aktualisere hendes tese påny.

„*Geschichte des Buchwesens*“ – *Nyere tysk boghistorie*⁸³⁾

Den tyske boghistoriker Erdmann Weyrauch har fornylig karakteriseret den tyske forskningssituation med ordene „Patchwork-Wissenschaft“ og „thematischer Flecherlteppich“.⁸⁴⁾ Ikke mindst ved sammenligning med den franske udvikling er karakteristikken forståelig. Boghistorien har ikke været inde i varmen ved de tyske universiteter og blandt faghistorikere generelt, men har i vid udstrækning været varetaget af bibliotekarer og folk med tilknytning til bogbranchen. Mange mindre specialiserede bidrag præger forskningsfeltet, mens såvel større synteser som overordnede metodiske og teoretiske diskussioner længe har manglet. Fr. Kapp og J. Goldfriedrichs nu hundrede år gamle 4-bindsværk om den tyske boghandel er stadig – på trods af Reinhard Wittmanns udmærkede nye oversigt – det faste referenceværk.⁸⁵⁾

(81) Se især Michael Hunter: *The Impact of Print*, i: *The Book Collector* 28, 1979, s.335-52. – Anthony T. Grafton: *The Importance of Being Printed*, i: *Journal of Interdisciplinary History* 11, 1980, s.265-86. – R. Chartier: *L'Ancien Régime typographique: Réflexions sur quelques travaux récents*, i: *Annales ESC* 36, 1981, s.191-209. – Selvom Eisenstein også er bidragyder til *Histoire de l'Édition française*, betoner dette værk som helhed i højere grad kontinuiteten mellem manuskript og bogtryk.

(82) Se sammenfatningen hos Kaestle (note 53).

(83) I det følgende omtales primært forskning i det tidligere Vesttyskland.

(84) E. Weyrauch: *Ist das alte Buch ein Medium?* (Endnu) upubliceret foredrag holdt 26-11-1991 i Wolfenbüttel ved 10. årsmøde for Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens. Manuskript venligst stillet til rådighed af forfatteren.

(85) F. Kapp (bd.1) & J. Goldfriedrich (Bd.2-4): *Geschichte des Deutschen Buchhandels*, Leipzig 1886-1923, genoptrykt Leipzig 1970. 1: *Geschichte des Deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert*, 1886. 2: *Geschichte des Deutschen Buchhandels*

De seneste 15–20 år har ikke desto mindre været præget af mange forandringer. Blandt de ydre tegn kan nævnes de mange aktiviteter ved Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel under Paul Raabes ledelse.⁸⁶⁾ Midt i 1970erne stiftedes her forskellige arbejdskredse for bog- og bibliotekshistorie, der siden har holdt årlige seminarer, udgivet skrifter og tidsskrifter.⁸⁷⁾ Et festskrift til Paul Raabe fra 1987 indeholder en række glimrende historiografiske oversigter, der netop gennem påvisningen af den voksende forskningsindsats hylder inspirationen fra Wolfenbüttel.⁸⁸⁾ Fremhæves må desuden den store systematiske EDB-baserede bibliografi over boghistorisk forskning inden for de tysksprogede områder i perioden 1840–1980, der nu er under udgivelse, og som vil blive et uvurderligt hjælperedskab.⁸⁹⁾ De sidste års forsøg på at skabe et grundlag for en tysk nationalbibliografi vil uden tvivl også komme til at stimulere forskningen.⁹⁰⁾

dels vom Westfälischen Frieden bis zum Beginn der klassischen Literaturperiode (1648–1740), 1908. – R. Wittmann: Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick, München 1991. – Fra den mellemliggende periode bør nævnes Hans Widmann: Geschichte des Buchhandels, Wiesbaden 1952/1975. – Se desuden R. Hirsch: Printing, selling and reading 1470–1550, Wiesbaden 1967.

(86) P. Raabe har bl.a. skrevet en række indlæg om boghistoriens opgaver og betydning. Se f.eks. P. Raabe: Die Geschichte des Buchwesens. Probleme einer Forschungsaufgabe, i: Samme (udg): Bücherlust und Lesefreuden, Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und frühen 19. Jahrhundert, Stuttgart 1984, s.1–20.

(87) Se bl.a. Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte (WNB), hvis oversigter over nyudgivelser 1975–79 var forløberer for bibliografien BBB (note 3), Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens (WSGB), Wolfenbütteler Forschungen (WF), Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen (WRM), Wolfenbütteler Barock-Notizen (WBN) og Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung (WAB). For andre tidsskrifter, se note 91.

(88) Werner Arnold et al.(udg): Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland. Festschrift für Paul Raabe, Wiesbaden 1987. Se især Severin Corsten & Wolfgang Schmitz: Buchdruck des 15. und 16. Jahrhunderts, s.93–120; Severin Corsten & Helmut Härtel: Buchdruck des 17. Jahrhunderts, s.121–55, og Horst Meyer: Buchhandel, s.188–260.

(89) E. Weyrauch (udg): Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschsprachigen Gebiet (1840–1980), Bd.1–, 1989–. En præsentation af værket og dets opbygning hos E. Weyrauch: Wolfenbütteler Bibliographie ... Ein Zwischenbericht, i: WBN 10, 1985, s.131–37.

(90) Se herom hos Corsten & Schmitz (note 88) og Corsten & Härtel (note 88).

Bogtryk og boghandel. Den lidt ældre bogtrykforskning synes at dele sig i to hovedretninger. Dels i forsøg på at frembringe en fortegnelse over den samlede bogproduktion i 1400- og første halvdel af 1500-tallet, dels i interessen for selve bogtrykkerne og deres håndværk. I det sidste tilfælde kan man igen skelne mellem to tendenser, idet en stor gruppe undersøgelser koncentrerer sig om typesammenligninger, dvs. forsøget på at identificere de forskellige trykkes apparatur og teknik, mens andre har gjort trykkerne, deres baggrund, virke og forretningsforbindelser til genstand for opmærksomheden. At Gutenberg-forskningen indtager en særlig plads siger næsten sig selv.⁹¹⁾ I Josef Benzings oversigtsværker om tyske trykkere og forlæggere er mange forskningsresultater nu samlet.⁹²⁾

Udgangspunktet i en enkelt virksomhed, det være sig bogtrykker-, forlægger- eller boghandlerfirma, er stadig kendetegnende for mange afhandlinger. Det pågældende firma er hyppigt udvalgt på grund af særlig gunstige kildeforhold, f.eks. bevarede regnskabsbøger eller inventarer. Under påvirkning af bl.a. fransk forskning kan man iagttage en øget tendens til at fortolke de forskellige firmaers 'programmer' og markedsstrategier. I flere tilfælde har historikere også fokuseret på en hel by for derved at tegne et samlet billede af bogbranche og bogmarked. Det gælder bl.a. Isabel Heitjans mange afhandlinger om Köln og Lore Sporhan-Krepfels om Nürnberg.⁹³⁾ Af særlig interesse er desuden

(91) Gutenberg-Jahrbuch (GJ) er et de vigtigste boghistoriske tidsskrifter og handler ikke kun om Gutenberg, selvom mange af de væsentligste bidrag om bogtrykkets opfinder er trykt der. Se også H. Widmann: *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*, Stuttgart 1972. Blandt andre tidsskrifter skal nævnes *Archiv für Geschichte des Buchwesens* (AGB), der indeholder længere afhandlinger, *Buchhandelsgeschichte. Beilage zum Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, samt (for det tidligere DDR) *Beiträge zur Geschichte des Buchwesens*.

(92) J. Benzing: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, 2. verb. und ergänzte Aufl., Wiesbaden 1982. – Samme: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts. Eine Neubearbeitung*, i: AGB 18, 1977, Sp.1077-1322. – Se desuden Heinrich Grimm: *Die Buchführer des deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlassungsorte in der Zeitspanne 1490 bis um 1550*, i: AGB 7, 1967, Sp.1153-1772. – S. Corsten et al. (udg): *Lexicon des gesamten Buchwesens*. 2. völlig neubearbeitete Auflage, Stuttgart 1987.

(93) I. Heitjan: *Die Kölner Buchhändler und Verleger Demeu im 17. Jahrhundert*, i: GJ 1982, s.294-302. – Samme: *Gerwin Gymnich, Johann Busäus und ihre Nachfolger*, i: AGB 5, 1964, Sp.1521-1598. – L. Sporhan-Krepfel & T. Wohnhaas: *Zum Nürnberger Buchhandel und graphischen Gewerbe im 17. Jahrhundert*, i: AGB 13, 1973, Sp.1021-80. – L. Sporhan-Krepfel: *Buchdruck und Buchhandel in Nürnberg im 17. Jahr-*

amerikaneren Miriam Usher Chrismans bog om forholdene i 1500-tallets Strasbourg.⁹⁴⁾ Gennem analyser af de enkelte bogtrykkere og deres produktion viser hun dels hvordan byens bogproducenter synes at kunne indplaceres i hierarkier m.h.t. produktionens omfang og karakter, dels hvordan bogtrykket efter de bevægede reformationsår (igen) udkrystalliserede sig i to hovedgrupper: en lærd, latin-sproget elitekultur – og en tysksproget bogkultur for alle, i særdeleshed for „menigmand“. En væsentlig usikkerhed knytter sig dog selvsagt til spørgsmålet om de bevarede bøgers repræsentativitet, – et spørgsmål, som Chrisman kun i ringe omfang tager stilling til. Hendes undersøgelser udmærker sig imidlertid ved at inddrage selve arbejdsgangen i det typografiske værksted, når oplagstal og produktionstempo diskuteres.

Fraværet af en tysk nationalbibliografi er en af hovedgrundene til den store interesse, boghistorikere har vist for messekatologerne fra de store internationale bogmesser i Frankfurt og Leipzig. Disse kataloger fra perioden 1564–1846 var af Kapp og Goldfriedrich blevet brugt som kilder til at vurdere såvel det samlede udbud som balancen mellem forskellige genrer og forholdet mellem tysk- og fremmedsproget litteratur.⁹⁵⁾ Mange boghistorikere har siden set sig henvist til at gentage disse tal og tendenser, selvom kritikken af kildegrundlaget har været særdeles hård. Peter Düsterdieck og David Paisey har bl.a. bidraget med skarp-sindige analyser, der viser, at den dramatiske nedgang i messernes bogudbud under 30-årskrigen i højere grad siger noget om de usikre rejseforhold for messedeltagerne end om selve bogproduktionen; at en stor procentdel af de meddelte titler i et års messekatolog dels dækker over ældre, dels dækker over planlagte udgivelser, og endelig at en stor del af de bevarede bogtryk for tilfældigt udvalgte år ganske enkelt ikke er med i katalogerne.⁹⁶⁾

Messerne er dog i sig selv et emne af stor betydning for tysk og

hundert, i: P. Raabe (udg): *Bücher und Bibliotheken im 17. Jahrhundert in Deutschland*, WSGB 6, 1980, s.25–37.

(94) M. Usher Chrisman: *Lay Culture and Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg 1480–1599*, New Haven 1979.

(95) Se Kapp & Goldfriedrich (note 85).

(96) P. Düsterdieck: *Buchproduktion im 17. Jahrhundert. Eine Analyse der Messkataloge für die Jahre 1637 und 1658*, i: AGB 14, 1974, Sp. 163–220. – D.L. Paisey: *Literatur, die nicht in den Messkatalogen steht*, i: Raabe (note 93), s.115–25. – Se desuden den klassiske afhandling af Max Spirgatis: *Die litterarische Produktion Deutschlands im 17. Jahrhundert und die Leipziger Messkataloge*, i: *Kenntnis des Schrift-, Buch- und Bibliothekswesens* 6, 1901, s.24–61.

europæisk boghistorie. Her kan forbindelser mellem firmaer, afregningsforhold (byttehandel forblev den mest udbredte form gennem både 1500- og 1600-tallet) og forfatteres forsøg på at finde udgivere studeres.⁹⁷⁾ Dertil kommer, at de kejserlige myndigheder ved Frankfurtermessen forsøgte at udøve den kontrol med bogudbuddet, som de ellers havde overmåde vanskeligt ved at effektuere.⁹⁸⁾ Heri ligger antagelig en af de vigtigste forklaringer på, at messen i (det protestantiske) Leipzig efterhånden voksede den før dominerende konkurrent mod sydvest over hovedet. Undersøgelsen af censurforhold hænger derfor i Tyskland uadskilleligt sammen med de konfessionelle stridigheder og centraliserings-tendenserne i de forskellige staters administrationsapparater.⁹⁹⁾

Bogtrykkets mange forskellige genrer er i de senere år ikke blot blevet kortlagt i det ydre gennem de førnævnte arbejder om enkelte firmaer og gennem analyser af bogkataloger.¹⁰⁰⁾ I stadig flere undersøgelser er analyser af teksternes indhold, implicitte målgrupper m.v. blevet kombineret med redegørelser for bøgernes tilblivelse, oplagstal, distribution osv. Litteraturhistorikere er her mødtes med (bog)historikere. Wolfgang Brückner har i et to-bindsværk samlet en vifte af kortere bidrag, der illustrerer bredden og styrken i sådanne arbejder.¹⁰¹⁾ Blandt hans bidragydere kan fremhæves Hartmut Sührig, der arbejder med almanak- og kalendervæsen¹⁰²⁾ samt Elger Blühm, hvis mange afhandling om

(97) Se f.eks. Wittmann (note 85).

(98) Ulrich Eisenhardt: Die kaiserliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation (1496–1806), Studien und Quellen zur Geschichte des deutschen Verfassungsrecht, A3, Karlsruhe 1970. – Samme: Staatliche und kirchliche Einflussnahmen auf den deutschen Buchhandel im 16. Jahrhundert, i: Herbert G. Göpfert (udg): Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im konfessionellen Zeitalter, WSGB 11, 1985, s.295–313.

(99) Dieter Breuer: Oberdeutsche Literatur. Oberdeutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit, München 1979. – Se desuden de øvrige bidrag til H.G. Göpfert (note 98). – Martin Bircher et al. (udg): Schweizerisch-deutsche Beziehungen im konfessionellen Zeitalter. Beiträge zur Kulturgeschichte 1580–1650, WAB 12, 1984.

(100) Se R. Wittmann (udg): Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen der frühen Neuzeit, WSGB 10, 1985.

(101) W. Brückner (udg): Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland, WAB 13 (I-II), 1985. – Se tilsvarende D. Breuer: Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des 17. Jahrhunderts in Deutschland, i: Chloë. Beihefte zum Dapnis, Bd.2, Amsterdam 1984.

(102) H. Sührig: Die Entwicklung der niedersächsischen Kalender im 17. Jahr-

1600-tallets flyveblade og aviser er tiltrængte supplementer til Karl Schottenlohers klassiske arbejder.¹⁰³⁾ Det skal dog tilføjes, at mange af de forfattere, som arbejder med bestemte litteraturgenrer, har valgt at koncentrere sig om de udvalgte teksters indhold og reelt kun strejfer bøgernes konkrete tilblivelse og udbredelse. Det gælder f.eks. Cornelia Niekus Moores ellers spændende gennemgang af 1500- og 1600-tallets litteratur for unge piger.¹⁰⁴⁾

Bogen som medium. Historikeren Rolf Engelsing var blandt de første, også i europæisk sammenhæng, der satte sig for at undersøge selve begrebet og fænomenet „at læse“. Engelsings nok mest berømte tese gælder den såkaldte „Leserevolution“ i slutningen af 1700-tallet.¹⁰⁵⁾ Før dette tidspunkt dominerede en intensiv læseform. Man – og det vil reelt sige den læsekyndige del af bybefolkningen – læste de samme kendte tekster, ikke mindst fra bibelen, igen og igen. Samtidig med at boguddbuddet nærmest eksploderede og nye sekulære litteraturgenrer vandt frem, blev denne læseform imidlertid afløst af en mere ekstensiv læsning: hurtigere gennemlæsning af stadig flere, stadig ny tekster.

Tesen har været genstand for betydelig kritik. Det har især været påpeget, at begge læseformer findes såvel før som efter „revolutionens“ indtrædelse. Men den forskningsinitierende virkning har været ubestridelig.¹⁰⁶⁾ – Det samme gælder Engelsings videre nuancering af læsebegrebet i den tidlig-moderne periode.¹⁰⁷⁾ Efter hans mening bør man i

hundert, i: AGB 20, 1979, Sp.329–799. – Samme: Zur Unterhaltungsfunktion des Kalenders im Barock, i: Brückner (note 101) s.727–41.

(103) E. Blühm: Fragen zum Thema Zeitung und Gesellschaft im 17. Jahrhundert, i: Presse und Geschichte I, 1977, s.54–70. – Samme: Die ältesten Zeitungen und das Volk, i: Brückner (note 101) s.741–52. – Se desuden P. Ukena: Tagesschrifttum und Öffentlichkeit im 16. und 17. Jahrhundert, i: Presse und Geschichte I, 1977, s.35–53. – K. Schottenloher: Flugblatt und Zeitung. Ein Wegweiser durch das gedruckte Tagesschrifttum, Berlin 1922.

(104) C. Niekus Moore: The Maiden's Mirror. Reading Material for German Girls in the 16th and 17th Centuries, WF 36, 1987.

(105) R. Engelsing: Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit, i: Samme: Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten, Göttingen 1973, s.112–54.

(106) For konstruktiv kritik, se bl.a. Martin Welke: Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert, i: Otto Dann (udg): Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation, München 1981, s.29–53.

(107) R. Engelsing: Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft, Stuttgart 1973. – Samme: Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800, Stuttgart 1974.

bogtrykkets første århundrede skelne mellem tre hovedformer for læsning, nemlig „der des Zuhörens“, dvs. at lytte til oplæsning, „der des Schauens“, dvs. at se en forelæst teksts billeder og derved blive i stand til senere at „læse“ den igen ved illustrationernes hjælp, og endelig „der des Lesens selbst“. Blandingsformer var selvsagt også udbredte. Denne tolkning udvider således begrebet „at læse“ og pointerer, at de trykte budskaber kunne nå ud til langt flere modtagere end dem, der selv kunne læse i snæver forstand. Det interessante er ikke mindst, at disse forskellige former for læsning er beskrevet i samtidigt materiale (bl.a. i forord til bøger). Det samme gælder den videre skelnen mellem at kunne „læse prent“, dvs. trykt tekst, og at læse håndskrift, hvad kun de skrivekyndige formåede.¹⁰⁸⁾

Engelsings arbejder er tydeligt præget af moderne kommunikationsteorier og af den såkaldte „Rezeptionsforschung“, dvs. den retning inden for litteraturvidenskaben, der tillægger modtagerens aktive tolkning af en given tekst afgørende betydning.¹⁰⁹⁾ Ikke overraskende ser man derfor ofte større udgivelser med bidrag fra såvel historikere som litteraturhistorikere, sociologer og kommunikationsforskere. Selve det teoretiske apparat spiller i sådanne sammenhænge ofte en meget fremtrædende rolle, og det er derfor andre forfatternavne, man møder her end i de førnævnte, mere traditionelle boghistoriske arbejder.¹¹⁰⁾

I Tyskland er konkrete resultater mest synlige inden for reformationsforskningen, hvor de mange flyveblade udgør en central kildegruppe, og hvor den „gemene mands“ optræden på den politiske arena ofte har ført til overvejelser omkring læsefærdighed og rækkevidden af de trykte budskaber. Hans-Joachim Köhler har skrevet adskillige væsentlige og metodisk velfunderede afhandlinger om emnet foruden en nyttig historiografisk oversigt over det store forskningsfelt.¹¹¹⁾ Også englæn-

(108) Den sidstnævnte skelnen er navnlig behandlet af Thomas (note 60). – Af stor betydning for begrebsdiskussionen er desuden følgende bidrag om læsning i middelalderen: Michael T. Clancy: *From Memory to Written Record: England 1066–1377*, London 1979. – Paul Saenger: *Silent Reading: Its impact on late medieval script and society*, i: *Viator* 13, 1982, s.367–414.

(109) Om forskellige former for receptionsforskning, se Brouwer (note 2).

(110) Se f.eks. Brigitte Schlieben-Lange (udg): *Lesen – historisch*, i: *Lili. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, Jahrg. 15, h.57/58, Göttingen 1985. – Manfred Bobrowski & Wolfgang R. Langenbacher: *Wege der Kommunikationsgeschichte*, München 1987.

(111) H.-J. Köhler: *Fragestellungen und Methoden zur Interpretation frühneuzeitlicher Flugschriften*, i: *Samme* (udg): *Flugschriften als Massenmedium der Reforma-*

deren Robert Scribner bør fremhæves for at sætte analysen af de forskellige kommunikationsformer i centrum for flere af sine reformationshistoriske arbejder.¹¹²⁾

Desværre er sådanne undersøgelser af flyvebladet og andre bogtryk som kommunikationsmedier kun i ringe omfang blevet suppleret af undersøgelser af basal læsefærdighed.¹¹³⁾ Også spørgsmålet om privat bogbesiddelse er blevet stedmoderligt behandlet, med undtagelse af enkelte vigtige afhandlinger.¹¹⁴⁾ Man kan sige, at hovedparten af den tyske forskning enten har koncentreret sig om selve bøgerne – det være sig som typografiske/bibliografiske objekter eller som litterære produkter – eller om de institutioner, der producerede, formidlede og opbevarede bøgerne, dvs. bogbranchens firmaer og bibliotekerne.

I det tidligere omtalte foredrag efterlyste Erdmann Weyrauch en boghistorie, der formår at sammentænke hele kommunikationskredsløbet fra forfatter til læser. Dette vil kræve en skærpet bevidsthed om bogens særegne funktion:

„Das Buch war nicht nur handwerkliches, technisches Produkt, das Buch war nicht nur Ware, das Buch war nicht nur Geist- und Wissensspeicher, das Buch war nicht nur Kampfinstrument, Liebesobjekt oder magischer Zweck. Das Buch war vorrangig Mittler, Medium in einem Prozess, den wir heute Kommunikation zu nennen pflegen, ein systematischer, zeitgebundener je anders modellierter Vorgang, in dem das ma-

tionszeit, Stuttgart 1981, s.1–28. – Samme: Die Erforschung der Flugschriften der frühen 16. Jahrhundert als Beitrag zur Presse- und Kommunikationsgeschichte. Ein Situationsbericht zwischen Resignation und Hoffnung, i: Presse und Geschichte II (Deutsche Presseforschung Bd. 26), München 1987, s.21–56. Samme: Die Flugschriften der frühen Neuzeit. Ein Überblick, i: Arnold (note 88), s.307–45.

(112) R. Scribner: Flugblatt und Analphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen? i: Köhler 1981 (note 111) s.65–76. – Samme: For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda and the German Reformation, Cambridge 1981.

(113) Wilhelm Norden: Die Alphabetisierung der oldenburgischen Küstenmarsch im 17. und 18. Jahrhundert, i: Ernst Hinrichs & Wilhelm Norden: Regionalgeschichte. Probleme und Beispiele, Hildesheim 1980, s.103–64. Undersøgelsen er primært baseret på de såkaldte sjæleregistre. – Jochen Richter: Zur Schriftkundigkeit mecklenburgischer Bauern im 17. Jahrhundert, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1981/III, s.79–104, der ikke blot analyserer underskrifter, men også skriftlige klager fra bønderne, uformel elementærundervisning i landsbyerne og bogbesiddelse. – Desuden Strauss (note 64).

(114) Se især E. Weyrauch: Die Illiteraten und ihre Literatur, i: Brückner (note 101) s.465–74. – Michael Hackenberg: Books in Artisan Homes of Sixteenth-Century Germany, i: D.G. Davis (note 43) s.72–91.

terielle Medium Buch als Vernetzungsinstanz fungierte. Buchwissenschaft in dem hier interessierenden Sinne ist daher immer Kommunikationswissenschaft, Buchgeschichte nur als Mediengeschichte denkbar“.¹¹⁵⁾

En tilsvarende interesse for „das funktionale Proprium des Buches“ ligger bag Michael Gieseckes nye, næsten tusind sider store værk om bogtrykket i 1400- og 1500-tallets Tyskland.¹¹⁶⁾ Spørgsmålet om det typografiske mediums skæbne i vor egen tidsalder, hvor de elektroniske medier får stadig større betydning, bliver af Giesecke gjort til det eksplícitte udgangspunkt for at beskæftige sig med den forrige radikale omkalfaltring af den vestlige verdens kommunikationsstrukturer: overgangen fra det kombinerede orale og skriptografiske kommunikationssystem til det typografiske.

På flere måder videreudvikler Giesecke derved de problemstillinger, som Elizabeth Eisenstein behandlede. Men forskellene er mange. Det gælder Gieseckes betydeligt mere veldefinerede begrebs- og teoriapparat og hans interesse for bogtrykket i alle dets former og funktioner, inklusive den folkelige propaganda og (en af undersøgelsens største fortjenester) den administrative brug inden for kirke- og statsapparat. Dertil kommer de mange alsidige, men dybtborende case-studies af såvel den konkrete praksis i trykkerierne som af udvalgte bogtryks tilblivelses- og virkningshistorie. Gieseckes gennemgående pointe er, at bogtrykket i løbet af en overgangsperiode på mellem et halvt og et helt århundrede sætter sig igennem som det dominerede kommunikationsmedium, hvis indre og ydre strukturer på mangfoldige måder påvirker det samfund, det fungerer i. Bogtrykket som medium adskilte sig derfor ikke blot kvantitativt, men også kvalitativt fra tidligere (skriptografiske) og senere (elektroniske) medier.

Der er næppe tvivl om, at denne syntese med sine mange prægnante formuleringer vil blive mødt med megen kritik, bl.a. for teknologideterminisme. Men det turde være lige så sikkert, at Giesecke hermed har bidraget til at formulere en ny dagsorden for tysk boghistorie, en dagsorden, der ikke er identisk med f.eks. Chartiers franske program, men som i tydelig gæld til de tyske forskningstraditioner forsøger at sætte boghistorien ind i dens brede social- og kulturhistoriske sammenhænge.

(115) Weyrauch (note 84).

(116) M. Giesecke: *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*, Frankfurt am Main 1991.

„*Geschiedenis van Het Boek*“ – *Nederlandsk boghistorie*

Nederlandene var i 1600-tallet, og til dels allerede i 1500-tallets sidste halvdel, Europas vigtigste centrum for bogproduktion og -handel. Det skyldtes en samvirken af mange faktorer, deriblandt den gunstige økonomiske udvikling for nederlandsk produktion og handel i det hele taget og de politiske forhold, der lod borgerne i navnlig de nordlige Nederlande (efter adskillelsen mellem Generalstaterne i nord og de spanske Nederlande i syd 1579) nyde en ellers ukendt grad af frihed fra censur.¹¹⁷⁾ I de mange blomstrende handelsbyer blev der derfor ikke blot produceret bøger for hjemmemarkedet. Eksport var for mange firmaer langt den væsentligste indtægtskilde, hvilket også fremgår af udgivelsernes sproglige sammensætning. Ved år 1700, hvor det f.eks. i Frankrig kun var 10% af alle titler, der blev trykt på latin, udkom 55% på dette sprog i Nederlandene, foruden relativt store mængder franske, tyske og engelske titler.¹¹⁸⁾ Det var netop her, at mange af Europas dygtigste bogtrykkere var at finde: Dynastierne Elzevier, Plantin, Hondius, Janssonius og mange flere.

Selvom boghistorien derfor altid har været en del af nederlandsk by-, handels- og åndshistorie, kan man alligevel sige, at emnet ikke har været dyrket i et omfang, der står mål med dets betydning, og at specielt udenlandske forskere i al for ringe omfang har interesseret sig for dette internationale bogcentrum. Det sidste forhold hænger naturligvis delvis sammen med sprogbarrieren. I konsekvens heraf bliver artiklerne i Nederlandenes førende boghistoriske tidsskrift nu udsendt på engelsk eller et af de øvrige hovedsprog.¹¹⁹⁾

En udmærket oversigt over nederlandsk boghandel med fyldige bibliografiske henvisninger foreligger nu fra Hans Furstners hånd.¹²⁰⁾ Oversigten dækker dog alene de nuværende Nederlande og medtager således ikke Belgien. For forholdene i 1500- og 1600-tallet ville samlede

(117) Se dog Simon Groenveld: *Het Mekka der schrijvers? Staatencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek*, i: H. Duits et al. (udg.): *Eer is het Lof des Deuchts*, Amsterdam 1986.

(118) Se Brouwer (note 2).

(119) *Quaerendo*. A quarterly journal from The Low Countries devoted to manuscripts and printed books. Indtil 1966 udgivet under titlen *Het Boek*. Andre vigtige tidsskrifter er: *Spektator*, *Volkskundig Bulletin*, *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* og *Dokumentatieblad 18e Eeuw*.

(120) H. Furstner: *Geschichte des Niederländischen Buchhandels*, Wiesbaden 1985.

		4		C A T A L O G V S	
	10. 10.	103	Corps de Philosophie. Paris. 1614.		
	7. 10.	104	Histoire de Polibe. Lion. 1558.		
	3. 5.	105	— de Iustin. Paris. 98.		
	33. 0.	106	Cosmographie de Belleforest. Paris. 4 voll: 1555.		
	10. 0.	107	Oeuures de Bartas. Paris. 1613.		
	35. 10.	108	Tite Liue de Vigener. Paris. 2 voll:		
	5. 0.	109	Memoires dela Maison de Loraine, Bar. &c. Paris. 1642.		
	11. 0.	110	Commentaire de Cesar par Vigener. Paris.		
	6. 10.	111	Theatre d'Agriculture. Paris.		
	33. 0.	112	Histoire de France par Popliniere. Paris. 2 voll:		
	5. 25.	113	Republique de Bodin. Paris.		
	20. 0.	114	Le Pimander du Mercure Trismegiste. Paris.		
	0. 0.	115	Horologe des Princes de Gueuarra. Paris.		
	0. 0.	116	Hist: du Cauallier Perceforest. Paris. 2 voll:		
	7. 0.	117	Oeuures de Xenophon. Geneue.		
	<i>miss.</i> 5. 0.	118	Fortification de Frytag. Leyde.		
	<i>Rosenkrantz</i> 5. 15.	119	— de Goldman. ibid: 1645.		
	<i>Rosenkrantz</i> 10. 5.	120	Cauallerie de la Broue. Paris.		
	15. 0.	121	— de Pluvinel. Paris.		
	<i>miss.</i> 9. 10.	122	Traictè du Iardinage. Paris.		
	<i>miss.</i> 11. 0.	123	Histoire de France par du Haillan, 2 voll: Paris.		
	8. 0.	124	Essais de Montagne. Paris.		
	<i>miss.</i> 6. 15.	125	Recherches de France de Pasquier. Paris.		
	<i>miss.</i> 29. 15.	126	Portraits, Familles & Medailles des Rois de France. Paris. 3 voll:		
	7. 5.	127	Armoires des Conestables de France. Paris.		
	<i>miss.</i> 4. 10.	128	Indice Armorial. Paris.		
	24. 0.	129	Tableaux de Philostrare. Paris.		
	12. 10.	130	Oeuures de Marolois. 3 voll: Amsterd:		
	<i>miss.</i> 7. 5.	131	Hist: des Indes Occidentales par de Laet. Leyde. 40.		
	<i>miss.</i> 8. 0.	132	— de France par de Serre. Paris. 1640.		
	1. 15.	133	Chronique d'Angleterre depuis Brutus jusques au trepas de François second. Paris. 1531.		
	5. 0.	134	Memoires de Bellay. Paris. 1572.		
	2. 2.	135	La Mer des Histoires. Paris. 1536.		

En side fra afsnittet med „Livres François. Fol“ i en katalog over bøger solgt på auktion i Elzevirernes officin i Haag, den 26. april 1646. Samlingsbindet, som katalogen indgår i (kat. 79, -241 4°), er indgået i Kgl. Bibl. med Peder Scavenius' bibliotek. Det er muligvis Scavenius selv, der har noteret, hvilke priser bøgerne blev solgt for, og i visse tilfælde hvem der købte dem. Nr. 119-20 ses købt af en Rosenkrantz

og sammenlignende undersøgelser af de politisk såvel som religiøst forskellige områder ellers være af største interesse.

Som i Tyskland savner man en national bibliografi for perioden efter 1540, men arbejdet på at tilvejebringe et „Short Title Catalogue“ for de følgende århundreder er nu sat i gang.⁽¹²¹⁾

(121) Se J.A. Gruys et al.: Dutch National Bibliography 1540-1800: The STCN, i: Quacrendo 13, 1983, s.149-60.

Mange af de mest betydningsfulde bogtrykkere, forlæggere og boghandlere er blevet behandlet i monografier eller kortere afhandlinger under inddragelse af såvel bogproduktion som andet kildemateriale. D.W. Davies' bog om Elsevierne er blandt de lidt ældre klassikere, Fontaine Verweys afhandlinger om Blaeu-dynastiet blandt de yngre.¹²²⁾ Enkelte historikere har også forsøgt at give en samlet fremstilling af hele bogbranchen i en bestemt by eller inden for et kortere tidsrum, det gælder f.eks. J. Briels, der har behandlet bogtrykkere og boghandlere i de sydlige generalstater (1570–1630),¹²³⁾ og I.H. van Eeghen, der er forfatter til et stofmættet 5-binds-værk om boghandelen i Amsterdam 1680–1725.¹²⁴⁾ Paul Hoftijzer har siden givet en meget perspektivrig analyse af Amsterdams forbindelser til England, dels gennem den almindelige eksport af latinske titler, dels gennem den illegale eksport af engelsksproget litteratur, heriblandt mange bibler og politiske flyveblade.¹²⁵⁾ Netop udnyttelsen af det trykte ord til politisk propaganda er for nylig blevet behandlet af Craig E. Harline.¹²⁶⁾

Flere af de kildegrupper, der har været i centrum for nyere boghistorie i de omkringliggende lande, har også været gjort til genstand for særlige studier i Nederlandene, det gælder bl.a. boginventarer.¹²⁷⁾ Særlig international opmærksomhed har dog samlet sig om Bert van Selms undersøgelser af forskellige former for bogkataloger, primært auktionskataloger fra forlæggere, boghandlere og private.¹²⁸⁾ Ikke blot fordi

(122) David W. Davies: *The World of the Elseviers 1580–1712*, La Haye 1954. – H. de la Fontaine Verwey: *Dr. Joan Blaeu and his sons*, i: *Quaerendo* 11, 1981, s.5ff, samt andre artikler sst. i årene 1973–81.

(123) J.G.C.A. Briels: *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkoopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570–1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, *Bibliotheca bibliographica Neerlandica* 6, Nieuwkoop 1974.

(124) I.H. van Eeghen: *De Amsterdamse Boekhandel 1680–1725 (I-V)*, Amsterdam 1960–78.

(125) P.G. Hoftijzer: *Engelse boekverkoopers bij de beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse Boekhandels Bruyning en Swart 1637–1724*, Amsterdam 1987.

(126) C.E. Harline: *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*, Dordrecht 1987.

(127) Se oversigten hos H. van Koolbergen: *Ontwikkelingen in het boedelinventarisonderzoek*, i: *Volkskundig Bulletin* 13, 1987, s.250–59. – Se desuden van der Woude & Schuurman (note 17).

(128) B. van Selm: *„Een Menighte treffelijcke boeken.“ Nederlandse boekhandels-catalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987 (med udførligt engelsk

usædvanlig mange kataloger er bevarede og de nederlandske auktionkataloger var de første overhovedet (i andre lande blev offentlige auktioner over privatsamlinger først almindelige fra slutningen af 1600-tallet – i Danmark dog fra 1661), men også fordi van Selm har givet et væsentligt bidrag til diskussionen af materialets kildeværdi i relation til både bogproduktion, boghandel og bogbesiddelse.

Læsningens historie er i Nederlandene endnu i sin vorden. Der findes enkelte analyser af læsefærdighed ud fra underskrifter i ægteskabsregistre, der tyder på et meget højt niveau af i hvert fald denne færdighed.¹²⁹⁾ Af ældre dato er en række arbejder om 'folkelitteraturen', men endnu er der kun gjort få forsøg på at anvende nyere synsvinkler på stoffet.¹³⁰⁾ For 1700- og 1800-tallets vedkommende foreligger dog enkelte undersøgelser af såvel receptionen af bestemte tekster og genrer, som af læsergrupper og læsemiljøer i udvalgte byer.¹³¹⁾

Meget tyder på, at et nyt kapitel er blevet indvarslet med C. Berkvens-Stevelincks udgivelse af en samling konference-bidrag under titlen „Le Magasin de l'Univers“.¹³²⁾ Med sin brede tilgang til bogens og læsningens historie og med sin internationale orientering i både emne- og forfattervalg, lover den godt for fremtidens nederlandske forskning.

Afslutning

I det foregående har jeg forsøgt at give et indtryk af den boghistoriske forskning i fire forskellige lande. Som det forhåbentlig er fremgået, er gensidig inspiration og dialog i de senere år vokset i takt med den øgede interesse for bogmarkedets og læsningens historie i bred forstand. Inden for visse områder har den internationale debat været særlig intensiv –

resumé), der er en samlet, revideret udgave af en række afhandlinger, der offentliggjordes i *Quaerendo* 1980–85. Samme: Die frühesten holländischen Auktionskataloge, i: Wittmann (note 100) s.67–78. – En klassisk og nyttig oversigt over bogkataloger i forskellige vesteuropæiske lande er Albert Ehrman & Graham Pollard: *Distribution of Books by Catalogue from the Invention of Printing to 1800*, Cambridge 1965.

(129) A. van der Woude: De alfabetisering, i: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 7, 1980, s.256–64.

(130) Jf. oversigten hos E.K. Grootes: De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw, i: *Spektator* 12, 1982–83, s.3–24.

(131) Se oversigten hos Brouwer (note 2), der navnlig fremhæver J.J. Kloek og W.W. Mijnhardts studier af læsekultur i Middelburg.

(132) C. Berkvens-Stevelinch et al.: *Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the Centre of European Book Trade*, Leiden 1992.

det gælder f.eks. emner som læsefærdighed og læseformer samt den metodiske diskussion om udnyttelse af salgskataloger og skifteinventarer. I disse tilfælde er behovet for tematiske forskningsoversigter allerede stort.

I de seneste år er der endvidere blevet udgivet en række værker, der beskæftiger sig med udvalgte boghistoriske temaer i flere forskellige lande. Nævnes kan bl.a. H.E. Bödeker, G. Chaix og P. Veits bog om religiøs litteratur og læsning i Frankrig og Tyskland,¹³³⁾ P. Aquilon og H.-J. Martins samling af afhandlinger om bogen i europæisk renæssance,¹³⁴⁾ eller J.F. Gilmonts bog om forholdet mellem bogtryk og reformation, hvor bidragydere fra stort set alle vesteuropæiske lande var blevet bedt om at drøfte de samme præcist formulerede problemstillinger for derved at forstærke det komparative perspektiv.¹³⁵⁾

Robert Darnton har i flere sammenhænge understreget betydningen heraf:

„ ... books themselves do not respect limits, either linguistic or national ... Books also refuse to be contained within the confines of a single discipline when treated as objects of study. Neither history nor literature nor economics nor sociology nor bibliography can do justice to all the aspects of the life of a book. By its very nature, therefore, the history of books must be international in scale and interdisciplinary in method.“¹³⁶⁾

Darnton er dog selv den første til at erkende, at forskningsområdets vækst har begrænset den enkelte forskers mulighed for at beherske feltet i alle dets aspekter. Ikke tilfældigt stammer næsten alle samlede fremstillinger af 'bogens historie' fra tiden forud for „histoire du livre's“ gennembrud.¹³⁷⁾ Men netop derfor er det nødvendigt at udvælge centra-

(133) Hans Erich Bödeker et al. (udg): *Le livre Religieux et se Pratique / Der Umgang mit dem Religiösen Buch. Études sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne*, i: *Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte* 101, Göttingen 1991.

(134) P. Aquilon & H.-J. Martin (udg): *Le livre dans l'Europe de la Renaissance. Actes du XXVIIe Colloque international d'Études humaniste de Tours*, Paris 1988.

(135) J.F. Gilmont (udg): *La réforme et le livre: l'Europe de l'imprimé (1517-1570)*, Paris 1990.

(136) Darnton (note 2), citat s.80-81. Se desuden samme: *Histoire du livre, Geschichte des Buchwesens. An Agenda for Comparative Study*, i: *Publishing History*, 22, 1987, s.33-41.

(137) Blandt de kendteste værker, der er skrevet ud fra en ældre 'kulturhistorisk'

le problemstillinger, der kan undersøges i dybden på tværs af fag- og landegrænser.

Siden Lucien Febvre og Henri-Jean Martin udsendte deres „L'Apparition du Livre“ i 1958 har boghistorien således gennemløbet en rivende udvikling. De specialiserede studier af bogtryk og bogtrykkere blev i Frankrig, og senere også i andre lande, afløst af mere ambitiøse forsøg på at studere bogen som produkt og vare i bredere samfundsmæssige sammenhænge. Meget af forskningen i 1960erne og 1970erne koncentrerede sig om bogproduktion og bogmarked på overordnet nationalt plan. Kilderne hertil var i første række centrale bibliotekskataloger eller nationalbibliografier samt registre fra centraladministrationen – for Tysklands vedkommende de omtalte messekatologer. Begrænsningerne ved sådanne undersøgelser på 'makroniveau' var imidlertid åbenlyse, og i stigende grad blev studier af lokalområder, særlige former for produktion og distribution samt enkelte firmaers virksomhed inddraget. Dertil kom en øget interesse for de strategier, der lå bag bogbranchens forskellige dispositioner.

Dette hang sammen med interessen for læsningen som fænomen. Selve spørgsmålet om adgang til læsestof blev undersøgt, dvs. spørgsmålet om, hvem der købte hvilke bøger hos hvem til hvilke priser. Kort sagt: Bogudbuddet på 'mikroniveau'. Regnskabsbøger fra boghandlere har i denne forbindelse været den vigtigste kildegruppe, fulgt af lagerfortegnelser og salgskataloger. Det er heller ikke blevet glemt, at man kunne få adgang til bøger gennem tyveri eller ved at modtage dem som gave.¹³⁸⁾ Derudover har mange historikere anvendt de ofte velbevarede skifteinventarer som kilde til den private bogbesiddelse. Skønt kildegruppen langt fra er uproblematisk at benytte, kan den alligevel afsløre mange socialøkonomiske, uddannelsesmæssige, religiøse, nationale og regionale forskelle. I sidste del af 1700-tallet har læseselskaber og kommercielle

tilgangsvinkel, er K. Schottenloher: *Bücher bewegten die Welt. Eine Kulturgeschichte des Buches*, I-II, Stuttgart 1951–52. – S.H. Steinberg: *Five Hundred Years of Printing*, Bristol 1961. Oversat til: *Det trykte Ord gennem fem hundrede år*. Dansk red. ved Erik Dal, Kbh. 1968. – En enkelt nyere syntese foreligger dog, nemlig H.-J. Martin: *Histoire et pouvoirs de l'écrit*, Paris 1988.

(138) Se bl.a. Bernard Lescaze: *Livres volés, livres lus à Genève au XVIe siècle*, i: Jean Daniel Candaux & Bernard Lescaze (udg): *Cinq Siècles d'Imprimerie genevoise*, I, Genève 1980, s.133–50. – N. Z. Davis: *Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-Century France*, i: *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th.ser. 33, 1983, s.69–88.

udlånsbiblioteker også spillet en betydelig rolle for bogudbuddet i byerne.¹³⁹⁾

Undersøgelser af basal læsefærdighed ud fra underskrifter eller undervisningsmuligheder har i mange tilfælde kunnet antyde visse grundbetingelser for 'læseadfærden', men de kan ikke længere stå alene i lyset af de spørgsmål, som den ny læseforskning har rejst angående anvendelse og forståelse af forskellige tekster. På samme måde er de skarpe fronter i debatten omkring det franske „bibliothèque bleue“ og den deraf følgende opdeling af lekture og læsergrupper i klart definerede kategorier ved at blive afløst af andre problemstillinger. Stadig flere historikere søger nu at identificere, hvilke implicite læsere de forskellige forlæggere i forskellige situationer har rettet deres produktion imod. Analyser af forord og indhold såvel som af typografi, pris og markedsføring (bl.a. Margaret Spufford og Roger Chartier) har åbnet for nye indsigter mht. forskellige genrers udbredelse i forskellige grupper af befolkningen.

De definitioner af læseformer, som bl.a. Rolf Engelsing var med til at udforme i 1970erne, er derfor siden blevet videreudviklet. Intensiv eller ekstensiv læsning, højt- eller stille-læsning, læsning for mange, få eller alene; – disse former betragtes nu i mindre grad som faste normer for bestemte socialgrupper. Tværtimod synes læseformerne, sådan som især Chartier har vist, at variere gennem hele den tidlig-moderne periode alt efter hvilke tekster, hvilke sociale miljøer og hvilke konkrete situationer, der var tale om. Denne indsigt betyder selvsagt, at det bliver sværere at generalisere. Men i de sjældne tilfælde, hvor det lykkes historikere at finde direkte belæg for anvendelse og reception af bestemte tekster, vil man også i sagens natur bevæge sig på 'mikroniveau', på individplan. Det gælder f.eks. de tilfælde, hvor selvbiografier eller vidneforklaringer i forhørsprotokoller er bevarede.¹⁴⁰⁾

Boghistorien har gennem de sidste godt tredive år udviklet sig fra at være bogens, i særdeleshed den kostbare bogs historie, til at blive bogmarkedets og læsningens historie. Denne udvikling er i vidt omfang et produkt af generelle nyorienteringer mod først økonomisk og social historie i 1960erne og 70erne og siden mod mentalitets- og kulturhistorie. Dertil kommer de elektroniske mediers voksende betydning, der har

(139) Dette emne har spillet en stor rolle specielt i Tyskland, se herom hos Brouwer (note 2).

(140) Se bl.a. den moderne klassiker Carlo Ginzburg: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del'500*, Torino 1976. Oversat til: *The Cheese and the Worms: the Cosmos of a sixteenth-century Miller*, London 1980.

virket både inspirerende og provokerende. Den moderne kommunikationsforskning har stillet nye analyseredskaber til rådighed og har selv bidraget til at sætte nutidige kommunikationsforhold i historisk perspektiv. Men vigtigst har antagelig været opfattelsen af, at de nye medier udgjorde en trussel mod den trykte bog. Dette har affødt nye spørgsmål om, hvad det var, der i sin tid førte bogtrykket til sejr, og hvilken rolle bog- og læsekulturen kom til at spille i de følgende århundreder.

Det er disse forhold, der forklarer, hvorfor de fleste historikere nu sætter bogen som *medium* i centrum. Naturligvis bliver der i alle lande fortsat arbejdet med bogtrykkets konkrete udformning, tilblivelse og distribution ud fra mere traditionelle tilgangsvinkler. Men det er problemstillinger som dem Elizabeth Eisenstein og senest Michael Giesecke har rejst, der for alvor lader os forstå, hvad der var det særlige ved det typografiske medium, hvordan det kunne få så gennemgribende betydning for europæisk samfund og kultur, og dermed hvorfor boghistorie er og må være en vigtig historisk disciplin.